

Mandát, Jaroslav

Lidová pohádka na Rusi : (kapitola z teorie a dějin ruského pohádkového eposu)

In: Mandát, Jaroslav. *Lidová pohádka v ruském vývoji literárním*. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1960, pp. 67-92

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119152>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Kapitola třetí

LIDOVÁ POHÁDKA NA RUSI

(Kapitola z teorie a dějin ruského pohádkového eposu)

V předcházející kapitole podali jsme nástin folklorismu doby předpuškinské v Rusku. Studium daného jevu zúžíme si v další části naší práce na otázku o formách a metodách využití, odrazu, úlohy a významu ruského pohádkového eposu v utvářející se národní ruské literatuře. Při řešení daného problému narážíme hned na dvě velké překážky: 1. dodnes neexistuje ucelená marxisticko-leninská teorie ruské lidové pohádky; 2. přesná rekonstrukce dějin ruské lidové báchorky epochy feudalismu je pro téměř úplný nedostatek autentických zápisů jejích textů z té doby nemožná. Pokusíme se níže alespoň postihnout současný stav zkoumání obou uvedených obtížných otázek. Má to pro nás zásadní význam. Soudíme totiž, že literární pohádku můžeme nejlépe dělit na jednotlivé druhy podle toho, jak blízko mají jednotlivá její díla k výchozímu materiálu, k lidovému pohádkovému syžetu, k lidové báchorce. Podle tohoto dělítka rozeznáváme celkem čtyři formy literárního ztvárnění folklórní povídky: 1. volnou reprodukci ústní zkazky; 2. literární zpracování lidové pohádky; 3. literární pohádku na folklórní motivy; 4. autorskou pohádku.

Při umělé reprodukci lidové pohádky spisovatel zachovává obyčejně syžet, posloupnost událostí a okruh jednajících osob folklórní předlohy. Zasahuje však do oblasti formy lidové poetiky. Vnáší do lidového textu popisy přírody, lyrické vsuvky, podrobné portréty, detailní líčení hrdinových prožitků, široké obrazy lidového bytu a životní situace, v níž hrdina žije a jedná, důkladnou psychologickou motivací činů lidověslovesných postav atd., tj. to, co v ústní zkazce buď chybí, anebo se uvádí jen v stručných náznacích. Lidová báchorka nabývá v této umělecké podobě nového emocionálního smyslu, nových barev, odstínů a znění, jež lépe odpovídají současnosti a přibližují starý folklórní žánr novým předstávám čtenářské obce. Pohádka-reprodukce má u pokrokového spisovatele zpravidla realistický charakter a neporušuje hlavní ideové momenty ústní tradice. Jazyk takovéto literární pohádky je závislý na básníkově vztahu k lidové tvorbě slo-

vesné a na jeho sklonech. Setkáváme se tu s určitou tendencí k stylizaci lidové (prostonárodní) řeči anebo s úplným nahrazením lidové lexiky spisovným jazykem. Uvedme z ruské klasiky alespoň dva příklady literární pohádky-reprodukce: „Morozko“ od A. I. Odojevského a „Aleňkij cvetoček“ od S. T. Aksakova.

Druhá forma literární pohádky — literární zpracování ústní rozprávky — je nejčastěji prostředkem k vyjádření ideologických hledisek spisovatelových. Autor věnuje pozornost převážně obsahu folklórního textu, čerpá z různých variant nebo stejnorodých i nestejnorodých syžetů. Vypouští nebo doplňuje, popírá nebo rozvíjí ty či ony myšlenky, ty či ony prvky kompozice, obrazu a děje lidové pohádky, vnáší do ní své ideje, představy atd. Básnickova práce s folklórním materiálem vyznačuje se značnou tvůrčí svobodou. Literární pohádky tohoto typu nesou silné stopy osobních názorů svých autorů o lidové tvorbě slovesné a o lidovém jazyce. V každém jednotlivém případě jde o individuální uměleckou interpretaci ústní zkazky. Analýzou těchto literárních děl dobíráme se podstaty metody práce toho či onoho spisovatele s lidověslovesným materiálem. Umožňuje nám to velmi často osvětlit tvůrčí autorův profil z docela nového hlediska a přispívá k řešení nejedné literárně estetické otázky určitého historického období ruského písemnictví. K tomuto druhu literárních pohádek patří četné staroruské povídky s pohádkovou osnovou, ruské sborníky pohádek z konce 18. a poč. 19. století aj.

Pohádka-reprodukce a literární zpracování lidové pohádky tvoří sice dva různé druhy literární tvorby, ale mezi nimi neexistuje neprostupná zeď. Často navzájem úzce souvisejí a prolínají se.

Třetí formou literární pohádky je umělá pohádka na folklórní motivy. Od předcházejících dvou druhů se liší tím, že je už naprosto samostatným plodem tvůrčí individuality. Lidová pohádka se tu stává pouze opěrným stavebním materiálem k vytvoření vlastních pohádek. Spisovatel neopakuje obyčejně známé folklórní obrazy, ale vytváří nové pohádky, do nichž vtěluje svůj umělecký záměr, své myšlenky, obrazy, syžety, jež se třeba v lidové tvorbě slovesné ani nevyskytují. A v těch případech, kdy použije tradičních lidových syžetů a obrazů, dává jim nový význam a nový život. Takto vzniklá literární pohádka není už sice perifrází lidového tvaru, ale neztrácí v tvorbě pokrokového spisovatele hluboce lidový základ. Klasickým příkladem tohoto druhu umělé pohádky jsou zejména „Skazki“ od A. S. Puškina.

Čtvrtou formou literární pohádky je tzv. autorská pohádka. Její autoři používají možnosti a zvláštnosti folklórního žánru (postupy antropomorfismu a animismu, kouzelné motivy, hyperbolizace, realizace neskutečna) k vyjádření svých názorů. Tytéž folklórní postupy slouží často docela odlišným, navzájem se vylučujícím cílům (úzce literárního nebo společensko-politického charakteru). V tvorbě spisovatele-demokrata (např. „Skazki“ od M. Je. Saltykova-Ščedrina) nebo spisovatele-revolucionáře (srov. „Russkije skazki“ od A. M. Gorkého) stává se autorská pohádka prostředkem politického boje a má pokrokový charakter. Autorovy zájmy se v ní kryjí se zájmy širokých vrstev pracujícího lidu. Autorská pohádka podává tu v specifické formě pravdivé svědectví o sociální skutečnosti své doby a nutí k zamyšlení nad jejími temnými stránkami. Pod pérem konzervativně naladěného spisovatele vzniká naopak pohádka, která odvádí čtenáře od palčivých otázek současnosti, vyjadřuje misantropické a zpátečnické myšlenky, přehlíží zájmy lidu (srov. některé pohádky A. I. Kuprina), postrádá

zpravidla národní kolorit, hlásá nacionalistické a antisemistické ideje (srov. „Skazki Kazaka Luganskogo“ od VI. Dalja) atd. Studium autorské pohádky je velmi složité a nesnadné. Je dáno především velkým počtem jejích modifikací, jenž se rovná téměř počtu jejích autorů.

Literární kritika může vznést určité námitky proti naší klasifikaci literární pohádky a proti jejímu hlavnímu principu. A bude dobře, když se tak stane. Literární věda totiž dosud neurčila zvláštnosti tohoto literárního žánru, neodpověděla na otázku, čím se liší od ostatních slovesných druhů apod. Z tohoto hlediska je nutno chápat naše soudy jako příspěvek k nerozpracované teorii a dějinám ruské literární pohádky.

Vraťme se nyní k problému teorie lidové pohádky. Bez dobré znalosti podstaty, základních ideově uměleckých zvláštností, hlavních znaků atd. ústní báchorky nelze ani uspokojivě řešit otázku její úlohy v ruském vývoji literárním doby předpuškinské.

Pohádkosloví tvoří dnes v světovém měřítku obširnou disciplínu s bohatou vědeckou tradicí. Už jen stručný výklad jeho složitých a metodologicky různorodých dějin vyžádalo by si samostatnou studii. Ukážeme tu alespoň na hlavní směry v buržoazním západoevropském pohádkosloví, načrtneme vývoj vědeckého zájmu o lidovou pohádku v Rusku před Revolučí a podáme poněkud podrobněji charakteristiku sovětského pohádkosloví, zejména jeho současného stavu.

Západní folkloristé věnují největší pozornost syžetu ústní zkazky, který je vskutku její nejdůležitější estetickou kategorií. Obraz pohádkového hrdiny ustoupil v jejich pracích poněkud do pozadí. K zkoumání lidové pohádky přistupují zhruba ze tří hledisek.

První hledisko je čistě genetické. Buržoazní badatelé hledají kořeny pohádkového eposu v starých mýtech (stará mytologická škola a současná neomytologové), v prvobytných zvycích a představách, odrážejících stejnorodé psychologické rysy prvobytného myšlení, v lidových obřadech (P. Saintyves), ve snech (F. von der Leyen), ve „věčných“ a „neměnných“ psychologických komplexech člověka (Freud, O. Rank aj.). Mytologové a psychoanalytici považovali lidovou pohádku za jakýsi souhrn určitých symbolů, k jejichž rozluštění je prý třeba použít určitých „klíčů“ (= mýtů, psychopatologických přání apod.). Jiní badatelé viděli opět v pohádkách bezprostřední odraz kdysi existujících představ a zvyků, jež byly později zapomenuty a zachovaly se v podobě „přežitků“.

Druhé hledisko studia pohádky vedlo k zkoumání historického života a migrace syžetů. Přívrženci staré migrační školy a představitelé historicko-geografické (tzv. „finské“) školy (dnes velmi populární na Západě) považují lidovou rozprávku za jakousi mechanickou složeninu nebo odvozeninu různých migračních syžetů a motivů. Uniká jim přitom souvislost pohádkových syžetů s konkrétními národními dějinami a se společenským životem těch či oněch národních nositelů pohádek.

Třetí hledisko zužuje výklad pohádkového eposu jen na jeho formální básnickou strukturu. Přitom se přehlíží její souvislost se společenským obsahem a ideály lidové báchorky.

Uvedené tři metody studia lidové pohádky dospěly sice k nejednomu zajímavému a cennému zjištění, avšak vcelku trpí několika typickými nedostatky buržoazního pohádkosloví. Jejich kořeny tkví v pozitivistické filosofii. Západní folkloristé zůstávají v řešení jednotlivých otázek lidové báchorky „na polovině cesty“. Tak např. vyvozují zkazku z mýtů a zapomínají na to, že mýty, obřady

atpod. nejsou posledním článkem v logické řadě faktů, že nelze vykládat jeden nadstavbový jev (pohádku) z jiného jevu téhož charakteru (mýtu). Oba jevy mají „konec konců“ týž základ, jímž je živá skutečnost, konkrétní historické a společenské podmínky doby jejich vzniku a života. A právě společensko-historickým, sociálním procesům, jež se odrazily v pohádce, nevěnují buržoazní badatelé pozornost. Někteří z nich vidí v pohádce jen relikty, tj. přímý odraz dávno zapomenutých zvyků, obřadů a pověr prvobytného člověka, které se jakousi nepochopitelnou inercií uchovaly v nezměněné podobě v syžetu pohádky i v nových historických podmínkách. Podobná koncepcie pohádky je chybná též proto, že ignoruje specifickou pohádku jako uměleckého žánru, který nikoli naturalisticky, etnograficky, ale zvláštním způsobem odráží skutečnost. Západní folkloristé nepostihli pravou podstatu pohádkového eposu.

Na ruské půdě má vědecký zájem o lidovou pohádku tradici více než dvě stěletou. U kolébky ruského pohádkosloví stáli první ruští učenci — Tatiščev, Trediakovskij, Lomonosov a Krašeninnikov. Tak např. v r. 1737 zaslal Tatiščev ruské Akademii věd svůj známý program sbírání zpráv o dějinách, zeměpisu, etnografii, archeologii a folklóru Ruska — „Predloženiye o sočinenii istorii i geografii rossijskoj“, v němž mj. označil lidovou pohádku za důležitý historický dokument o životě a kultuře staré Rusi. „Zdalipak neexistují takové písně a pohádky, v nichž se vzpomíná na dávné události? Ty je třeba zapsat a cizí přeložit“,⁴⁾ zdůrazňoval ruský učenec. Koncepcie lidové rozprávky jen jako historického pramene je ovšem jednostranná, avšak v první polovině 18. století měla pokrokový charakter. Tak chápali ústní báchorku všichni raní ruští osvícenci. S rozvojem ruské folkloristiky 18.—poč. 20. století zájem o lidovou pohádku neustále rostl. Vznikaly různé školy, z nichž každá vykládala zkazku po svém. Nebudeme tu o nich podrobně hovořit, neboť, za prvé, ruská předrevoluční²⁾ a zejména sovětská historiografie ruského folklóru³⁾ věnovala této otázce už několik speciálních prací, a za druhé, převážná většina starších ruských badatelů (s výjimkou několika pokrokových myslitelů, zvl. revolučních demokratů⁴⁾) nedospěla ve výkladu lidové pohádky k správným závěrům.

Před sovětskými folkloristy vyvstal po Říjnu velmi obtížný úkol: vyložit lidovou tvorbu slovesnou (tj. i pohádku) z pozic marxisticko-leninského učení a využít přitom všeho cenného, co vytvořila buržoazní věda. Boj o splnění tohoto úkolu nebyl snadný. Svědčí o tom složitý, mnohotvárný a mnohdy protikladný rozvoj sovětské folkloristiky.⁵⁾ Sovětští badatelé přikonalí nakonec vliv buržoazních folkloristických teorií a zformulovali — opírajíce se o dědictví revolučních demokratů, o výroky zakladatelů marxismu-leninismu⁶⁾ a A. M. Gorkého o lidové poezii⁷⁾ — materialistickou koncepci folklóru. Vytyčili v hlavních rysech program jeho studia. Ucelená marxisticko-leninská teorie lidové pohádky však nebyla dodnes vytvořena. Práce sovětských folkloristů z období po druhé světové válce zaměřily se především na otázky života báchorky, tj. jejího kolování, rozšíření, formy, variantnosti apod. Nejdůležitější otázka pohádkosloví — otázka podstaty pohádky — zůstávala dlouhou dobu stranou. Teprve v docela nedávné době položili pevné základy k jejímu zkoumání D. Nagiškin a Je. M. Meletin skij. Jejich studie považují za základní kameny marxisticko-leninské teorie lidové pohádky vůbec.

V roce 1953 uveřejnil D. Nagiškin stať „Pro skazku“, přeloženou v témže roce do češtiny.⁸⁾ Své myšlenky rozvedl autor o čtyři léta později v samostatné knize „Skazka i žizn“.⁹⁾ Práce má dvě části. V první z nich — „Pis'ma o narod-

noj skazke“ — D. Nagiškin tvůrčím způsobem rozvíjí základní myšlenky Gorkého o lidové pohádce (zejména o vztahu zkazky k životu a o reálném základu pohádkového obrazu). Na četných příkladech z pohádkového eposu sovětských národů dokazuje, že lid vytvářel fantastické obrazy syntézou a hyperbolizací jevů materiálního života, že jejich základ tvoří vždycky „konec konců“ reálná skutečnost (příroda, společenské podmínky) a estetický vztah člověka k ní. Autor se snaží postihnout složitý proces vzniku pohádkového obrazu a estetické a etické ideje a představy, jež spočívají v jeho základě. Badatelovo úsilí proniknout do tajemných hlubin tvorby lidového pohádkáře, dobrat se jejich zákonitostí nesleduje čistě vědecké cíle. D. Nagiškin chce pomoci svou knihou sovětským spisovatelům navázat na ústní tradici a vytvářet v jejím duchu novou, sovětskou pohádku. Této otázce věnuje druhou část své práce — „Pis'ma o sovětskoj skazke“.

Marxisticko-leninské principy studia lidové pohádky uplatnil ve svých pracích i Je. M. Meletinskij. V stati „Genezis obraza geroja volšebnoj skazki“¹⁰⁾ nejdříve kriticky zhodnotil studium kouzelné pohádky v západoevropské, ruské předrevoluční a sovětské folkloristice. Hlavní pozornost pak věnuje problému geneze obrazu demokratického hrdiny fantastické báchorky. Dokazuje na příkladě dvou jeho typů — nejmladšího syna-hlupáčka a nevlastní dcery-popelky —, že daný obraz měl reálné sociálně historické kořeny. Odrazil proces rozkladu prvobytně pospolného zřízení, přechod od rodu k rodině a má společensky typizující charakter. Stal se v dalším vývoji pohádkového eposu tradičním pohádkovým typem, ztělesňujícím sociální křivdy. Nezanikl ani tehdy, kdy se objevily v zkazce jiné postavy s větší sociální konkrétností (chudý a bohatý bratr, voják, kupec, zlý car aj.). Problém geneze obrazu demokratického hrdiny kouzelné pohádky rozpracoval Je. M. Meletinskij mnohem podrobněji v samostatné knize „Geroj volšebnoj skazki“, jež vyšla v roce 1958.¹¹⁾

Cenným příspěvkem k marxisticko-leninské teorii ruské lidové pohádky jsou i práce E. V. Pomerancevové,¹²⁾ leningradských folkloristek A. M. Astachovové, Je. A. Tudorovské, I. P. Lupanovové, Je. F. Tarasenkovové,¹³⁾ dále D. M. Moldavského,¹⁴⁾ N. V. Novikova,¹⁵⁾ E. Litvinové,¹⁶⁾ V. P. Anikina^{16a)} aj. V této souvislosti nelze pominout ani novou práci prof. V. Ja. Proppa o ruském bohatýrském eposu.¹⁷⁾ Mnohé její myšlenky se dotýkají i naší speciální problematiky.

Všechny výše uvedené studie sovětských badatelů o problémech lidové pohádky byly napsány v 50. letech našeho století. Pokusíme se podle nich podat obraz současného stavu sovětského pohádkosloví.

Nejdůležitější otázkou teorie lidové pohádky je otázka podstaty tohoto folklórního žánru a jeho obrazů. Lidová báchorka je v pojetí marxisticko-leninské folkloristiky uměleckým ztvárněním světového názoru lidu a jeho ideálů. Odrazil se v ní skutečný život lidu ve všech projevech duchovních i fyzických, individuálních i společenských, tj. dějiny lidu, jeho způsobu života, společenské vztahy, pověry, zvyky, estetické a etické názory, okolní příroda apod. Pohádka vyrůstala z konkrétní sociálně historické skutečnosti a její obrazy mají materialistický základ. Vznikaly ve vědomí člověka pod vlivem reálných forem, faktů, předmětů a bytostí objektivního světa, z tužeb a snů lidových vrstev v té či oné etapě historického vývoje Rusi. Lidový pohádkář ovšem nekopíroval naturalisticky okolní jevy, ale tvůrčím způsobem je přetvářel, kriticky hodnotil, zobecňoval a vtěloval do uměleckých obrazů v duchu těch zákonů, jež jsou charakte-

ristické pro pohádku jako žánr slovesného umění. Je úkolem badatelů vyložit, jak se vyvíjel sociální, historický a národní obsah lidové pohádky a v jaké umělecké formě se mu dostalo estetického výrazu.

Konkrétní sociálně historická skutečnost, „lidové naděje a touhy“, sen lidu o lepším životě a o sociální spravedlnosti odrazily se v relativně prosté formě v pohádkách ze života. Jejich oblíbený hrdina — mužik, voják a řemeslník — vždy nějak „vyzraje“ na svého protivníka, představitele třídních nepřátel pracujícího lidu — pána, popa nebo bohatého kupce. Sympatie lidu jsou vždycky na straně prostého člověka. Páni, carové, knížata, bojaři, kněží, boháči a vůbec všichni utlačovatelé lidových vrstev, především rolnictva, jsou naopak líčeni v nepřívznivém světle. Jasně se tu odráží třídní boj nevolného lidu. Často ostrý sociálně politický obsah pohádky ze života vyložíme si snadno tím, že tento druh pohádkového eposu vznikal v atmosféře zostřených sociálních vztahů mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými v období pozdního feudalismu a kapitalismu v Rusku.⁴⁸⁾ Není proto divu, že se stal sociální konflikt základem jeho syžetu a že sociální motivy jsou hlavními nositeli jeho estetiky.

Mnohem složitější je výklad sociální a historické podstaty kouzelných pohádek a pohádek o zvířatech. Oba druhy lidové báchorky sahají svými kořeny do předtřídní společnosti a v 18. až poč. 19. století patřily už na ruské půdě k dědictví ústní slovesnosti. První místo v ruském pohádkovém eposu zaujala tehdy docela zákonitě pohádka ze života. Do pohádek o zvířatech a do pohádek kouzelných začaly pronikat nové rysy bytu a světový názor nové doby. Rozeznáváme v nich několik historicky podmíněných vrstev.

V kouzelných pohádkách jsou celkem tři vrstvy. Poslední, časově nejmladší vrstvu tvoří bytové a sociální prvky, jež obohatily pohádkový syžet v pozdější etapě jeho vývoje. Postavy statkáře, kněze, zlého cara a kladné obrazy vojáka, nádeníka i řemeslníka pronikly do kouzelné pohádky asi až v 17. století. Odrážejí bezprostředně — podobně jako v pohádce ze života — třídní boj selského lidu proti vykořisťovatelským vrstvám feudální a buržoazní epochy. Sovětští folkloristé soustřeďují svou pozornost při výkladu kouzelné pohádky převážně na tuto vrstvu. Má to dvě příčiny: 1. nejstarší dochované autentické texty kouzelných pohádek pocházejí z konce 18. a poč. 19. století, tj. z doby, kdy do nich už pronikl v značné míře sociální život; 2. analýza této vrstvy z hlediska sociálně politického je relativně nejsnazší a poskytuje cenné doklady o sociálním obsahu lidové pohádky.

Druhá, geneticky starší vrstva kouzelné pohádky náleží k období formování tohoto lidověslovesného žánru, definitivního ztvárnění jeho syžetu a vytvoření jeho obrazu. Touto dobou bylo období rozkladu rodového zřízení a počátku vzniku třídní společnosti. Motivы druhé vrstvy odrážejí rovněž skutečnost. Jejich studium předpokládá už dobré znalosti historicko-etnografické. Rod je tu zobrazen v podobě malé rodiny. To nás nepřekvapuje. Víme velmi dobře, že lidová pohádka užívá s oblibou tzv. metody sumární personifikace společenských (a přírodních) jevů. Tak např. v pohádce ze života lid vtělil své utlačovatele do jednoho obrazu zlého cara, statkáře, boháče nebo kněze a sám se zobrazil v postavě sedláka, vojáka nebo sluhy. Podle týchž zákonitostí líčí kouzelná pohádka rozpad rodu ve formě rodinného konfliktu. Známá je např. pohádka o tom, jak starší bratři ošidili nejmladšího při dělení dědictví. V procesu dalšího zobecnění bylo dědictví nahrazeno už nevěstou, kouzelnými předměty apod. A v době ještě pozdější nabyl starý syžet sociálního zabarvení: nejmladší bratr se stal

symbolem sociálně nuzného člověka a starší bratři — představiteli feudální vykořisťovatelské společnosti.

Třetí, nejstarší vrstva kouzelné pohádky odráží primitivní zvyky, obřady a mytické představy rodové epochy. Odrážejí rysy starého bytu v pohádce je však velmi složitý. Je to dáno tím, že pohádka kouzelná, která vznikla jako samostatný žánr v období rozkladu rodového zřízení, převzala sice z prvobytného folklóru řadu syžetů a motivů, ale přepracovala je v duchu pozdějších estetických představ. Momenty, jež mají z hlediska etnografického různý původ, splynuly v ní v jednu kategorii. Tak např. starý syžet o boji s lidoojedy — zlými duchy (mýtus o zlém lesním duchu Ježibabě) byl později doplněn vyprávěním o demokratickém hrdinovi. Na starý syžet navrstvily se tak nové sociální prvky, jež se staly nositeli estetiky pohádky. Archaický fantastický syžet však nebyl porušen; zůstal v „jádro“ pohádky a dostalo se mu sociálního zabarvení (Ježibaba a jí podobné čarodějnice stávají se zpravidla spojenci bohatých a někdy s nimi podivným způsobem splývají).

Mnohé z toho, co jsme uvedli o kouzelných pohádkách, platí i o pohádkách o zvířatech. Vznikly v raném období vývoje lidské společnosti a měly původně mytický charakter a magický význam. Jejich nejstarší vrstva odrazila světový názor prvobytného člověka (animismus, antropomorfismus, totemismus apod.). V pozdější vrstvě zvířecího eposu začal již zaznívat důležitý moment v ústním podání — vítězství člověka nad přírodou. Člověk si začal vážit sám sebe, svého rozumu, své práce a dospěl k myšlence, že je nejvyšším tvorem přírody. To vneslo značné korektivy do jeho dřívějších představ o „jiných světech“. Rovněž totemismus ztratil ve folklóru svou původní sílu. Náznorným příkladem jeho překonání v druhé vrstvě pohádek o zvířatech je ruská pohádka „Medvěd s lípovou nohou“. V její nejstarší variantě stařec a stařena, kteří usekli spícímu medvědovi nohu a připravili si z ní jídlo, jsou těžce potrestáni za urážku totemového zvířete, pána lesů. Medvěd se probudí, dobelhá se na noze zhotovené z lípového dřeva do chýše stařečků a oba viníky zabije. Docela jiné finále má pohádka v pozdější své variantě, jež vznikla v době, kdy člověk dovedl již přemoci silné lesní zvíře: medvěd padá při vstupu do jizby nastraženým otvorem do sklepa, stařec a stařena přivolávají sousedy, kteří kdysi „božské“ zvíře prostě zabijí.

Časově nejmladší vrstva pohádek o zvířatech je už silně proniknuta sociálními motivy. Za obrazy zvířat skrýval se reálný třídní profil té či oné společenské skupiny. Pohádka ličila v alegorické formě určité společenské vztahy, jež hodnotila z posic lidové ideologie. Ostří jejího sociálního zaměření bylo často přímo závislé na pohádkáři, na tom tvůrčím úkolu, jenž si kladl.

Pokusíme se nyní rozvést na několika příkladech marxisticko-leninské pojetí podstaty lidové pohádky a jejich obrazů.

V pohádkovém eposu se velmi často vyskytují obrazy létajícího korábu (nebo koberce), sedmimílových bot, kouzelného kolovrátku apod. Tyto fantastické obrazy vyrostly z „pracovních idejí“ (Gorkij) prvobytného člověka o dobytí vzduchu, o zrychlení pohybu po zemi, o možnosti upříst a utkat na krátkou dobu velké množství látky, ulehčit si práci, zvýšit její produktivitu atd. Tyto své sny a touhy ztvárnil člověk šerého dávnověku v obrazech, v nichž se snoubí smýšlenka se životem. Fantazie prvobytných lidí měla sice symbolický charakter, avšak postihujeme v ní určité technologické prvky. Snadno pochopíme, proč Gorkij nazval báchoru o daných kouzelných předmětech „prototypem hypotézy“.

Od této skupiny pohádkových obrazů liší se obrazy lesního muže, domácího skřítky, vodníka, rusalky apod., tj. postavy lidové demonologie. Niterné jádro těchto obrazů tvoří opět živá skutečnost. Prvobytný člověk, obklopený různými pro něho nepochopitelnými přírodními jevy, usuzoval o nich „po svém“ a „podle sebe“. Oduševňoval si je a zlidšťoval. Splyval tehdy s přírodou tak hluboce, že příroda přejímala lidskou tvář a člověk nelítostnost a sílu jejich žvlů. K postižení příčin jevů a vztahů reálnosti potřeboval — při nedostatku svých znalostí a při neukojitelné touze poznat vnější svět — fantazii. Vysvětloval si reálné — nereálným, kouzelným, nadpřirozeným. „Jak vznikla v člověku víra v existenci nadpřirozených sil?“ ptal se G. V. Plechanov a vysvětloval: „Vira v tyto síly vděčí za svůj vznik nevzdělanosti.“¹⁹⁾

Poznamenejme na okraj problému, že už ruští velcí spisovatelé 19. století dovedli proniknout k pramenům lidové fantazie a uvidět její realistický základ. Skvělým dokladem tohoto faktu je Gogolova povídka „Začarované místo“ z knihy „Večery na statku nedaleko Dikaňky“. Máme tu na mysli noční scénu děda v lese, vykopávajícího začarovaný poklad. V dědově strachem zjitřelé duši přeměňují se konkrétní jevy a předměty (pařez, ozvěna vlastních slov, křoviska a stromy) v živé bytosti. Neméně zajímavá z našeho hlediska je povídka „Běžinův luh“ v Turgeněvových „Lovcových zápiscích“. Spisovatel tu dokazuje na příkladech pěti selských chlapů, pasoucích v letní noci stádo koní, že živnou půdou selských pověr, víry v domácí skřítky, rusalky, umrlce atd. je kulturní zaostalost lidových vrstev, neznalost přírodních zákonů.

V přírodě se vyskytuje mnoho jevů, jež poskytly lidové tvorbě slovesné téměř hotové obrazy a syžety (např. léčivá voda, tryskající z útrob země, „plačící“ kámen). Lid se snažil „rozluštit“ jejich záhadu. Vzpomeňme tu třeba lidové pověsti o objevení a původu karlovarských horských pramenů. Lid si v nich odpovídal „po svém“ na otázky, jež znepokojují i moderní geology. Odkud se tu vzaly? Jak to, že jejich voda tryská stovky let, jak to, že je stále horká, co je příčinou její léčivosti? Pověsti o karlovarských pramenech jsou tedy úzce spjaty s životním faktem a podávají jeho lidové pojetí v svérázných, uměleckých formě.

V lidových báchorkách vyskytují se velikáni a „kamenní lidé“. Vyznačují se cyklopskými rozměry, jež jinak přesně odpovídají formám obyčejných, normálních bytostí. Mají prastarý původ a jejich obrazy nabyly staletým výbrusem v ústním podání vysoké umělecké dokonalosti. Materialistický základ těchto postav je nápaditý. Mohutné tvary a rozlohy hor, lesů, stepí a moře působily silně na lidskou představivost. Ve vědomí lidí vznikaly folklórní obrazy, jež obsahují rysy jejich tvůrce — člověka a rysy toho jevu, jenž podnítl kouzelnou hru lidské fantazie. Vztah člověka k horám byl protikladný. Vzbuzovaly v něm úžas svou nepřístupností, tajemstvím srázů a forem, zdánlivou neměnností, věčností. Na druhé straně mu však poskytovaly obživu (lesní zvěř a plody), zavodňovaly jeho pole v dolinách atd. Člověk načerpal ze styku s nimi dobré i zlé životní zkušenosti. Věděl, že zahubily mnoho lidí, ale nezapomínal přitom, že mu přinášejí i užitek. Všechny tyto své dojmy a city zosobnil v obraze pána hor a připsal mu dobré i zlé vlastnosti skalních masivů. Čtenář ví, že právě takovým byl i náš Krakonoš; jedněm pomáhal a druhé ničil. Později se dostalo tomuto obrazu sociální interpretace ve smyslu lidové etiky: Krakonoš trestá jen zlé lidi.

V horských krajích, zejména v těch, jejichž horniny jsou složeny z pískovce a vápence, podléhajících snadno přírodním vlivům, můžeme spatřit rozmarné

formy skal a útesů. Zdálky se nám jeví jejich obrysy jako figury lidí nebo zvířat (srov. např. postavy Jezdce, Mnicha a Krokodýla ve Vrátné dolině v Malé Fatře na Slovensku). Dnes chápeme tento jev jako podivnou hříčku přírody. V staré době však si ho vysvětlovali motivem zkamenění a motivem existence zvláštního světa „kamenných lidí“. S těmito „bytostmi“, jimž byly připisovány všechny tragické osudy lidí v horách, mohl se člověk setkat jen ve výjimečných případech, za neobyčejných okolností, zpravidla jen tehdy, když zabloudiv, hledal někoho, plnil nějaký úkol, omylem apod. Jinak byli „kamenní lidé“ nepřístupní jako hory samy a obyčejného smrtelníka do své „říše“ nepustili.

Motiv zkamenění vyskytuje se v pohádkách nejednou. Lidová tradice zná úplně nebo jen částečně zkamenění. Jeho příčiny vysvětluje mstou vyšších sil za smělý, pokus člověka odhalit nějaké tajemství, někdy trestem za porušení přísahy a za krvesmilství a nakonec zlovůli čarodějů. V motivu zkamenění splývají opět životní formy a fantazie v jeden celek. Vyrostl z životní praxe člověka (zemřelý tvrdne a chladne) a z historie lidstva (staré národy zmizely z povrchu země a zůstaly po nich jen kamenní svědkové jejich kultury).

Jedním z nejzajímavějších obrazů lidové pohádky je obraz šupinatého netvora, saňe či draka, pojmenovaného ruským lidem Zmej Gorynič (u nás drak Vlkoun). Ze starších hypotéz o vzniku tohoto obrazu byl ostře kritizován sovětskými folkloristy názor prof. V. Ja. Proppa, že tu jde o přežitek obřadu. Badatel sklouzl chtěj nechtěj ve výkladu podstaty daného obrazu na pozice idealismu. Teorie migrační školy je rovněž málo přesvědčivá, neboť vedle shodných obrazů draka u sousedních národů (okřídlená, mnohohlavá příšera) vytvořila lidová fantazie obrazy dosti odlišné (drak nemá křídla a je spíše plazem). Kulturně historická škola považovala za základ obrazu draka nálezy pozůstatků pravěkých zvířat. I když tato hypotéza nemá rozhodně absolutní platnost, nelze jí upřít určitý kus pravdy. Nejsou ještě tak vzdáleny doby, kdy v existenci draků věřili i vážní přírodovědci, kteří je pečlivě třídili do různých druhů. Opírali se ve svých domněnkách právě o nálezy mohutných fosilních kostí. Byl to vlastně teprve Linné, který otrásl vážněji v 18. století vírou v obludné ještěry.

Pozůstatky prehistorických zvířat byly jistě jedním ze zdrojů některých našich pověstí o dracích. Tak o nálezech „dračích“ kostí v moravských jeskyních píše už v r. 1677 Tomáš Pěšina z Čechorodu. A památku na české „draky“ zachovaly zejména tři kosti, skryté za těžkými dveřmi svatovítské klenotnice. Dnes víme, že jde o fosilní pravou pažní kost srstnatého nosorožce, recentní žebro velryby a kel mrože. To ovšem naši předkové nevěděli a pokládali je za zbytky jediného zvířete, hrozného draka, kterého znali už ze starých pověstí, z Bible i z legend o sv. Jiří, Markétě a Hilarionovi. Nepochybně tyto zbytky právě proto zazdili společně do jedné z chrámových zdí. Byly tu při dostavbě chrámu asi před třiceti lety nalezeny a uloženy na nynější místo.

Naše vlast není na nálezy mohutných fosilních kostí nijak chudá. Proto není divu, že si naši předkové rádi o dracích vyprávěli a že se dosud u nás ukazují místa, jež prý bývala skrýší takového netvora. Staré podání umísťuje do Čech zápas Siegfrieda s drakem, ale mnohem známější je saň, kterou prý přemohl Trut na vrcholcích Krkonoš. Město Trutnov si vzalo onu zelenou obludu do znaku. Atd.

Reálné zdroje vyprávění o dracích byly ovšem velmi různorodé a početné. Hodně se vypráví o šarkánech na Slovensku, zvláště v Tatrách, kde příroda

vysoustruhovala z kamene roztodivné útvary, připomínající draky. Mají tu dokonce Dračí štít. Fantastická podoba rozeklaných skal přivodila podobné názvy Dračí skále u Liberce a Dračím skalám u Železného Brodu. Draka od Liberce prý přemohl chytrý sedlák, který na žravého netvora nalíčil hovězí kůži, nacpanou vápnem. Obluda se dala zlákat a domněle dobytče pozřela. Dostala samozřejmě žízeň, nalokala se vody a ta jí vyhasila vápno v útrokách, což už saň nepřezila. Něco podobného se vypravuje i o slavném brněnském draku, který visí, nedávno opět důkladně opraven, v průjezdu brněnské radnice. Ve skutečnosti to není ovšem nic jiného než mohutný nilský krokodýl, který naznačuje další zdroj vyprávění o dracích. V době křižáckých výprav seznamovali se naši lidé na Blízkém východě s těmito nebezpečnými plazy, z nichž se nejeden dostal, když tažení skončilo, jako vzácná kořist do Čech. V Dračích skalách u Železného Brodu hnízdíval zas párek obrovských supů. Lidé je považovali za draky, které pak podle pověsti zneškodnil vězeň odsouzený k smrti. Byl mu za to darován život. Vliv na vytvoření obrazu draka měly i občasné přelety zvláště jasných meteorů noční oblohou. Tak např. pověst o tom, že v noci létával od Mělníka na Říp drak Vlkoun, vděčí za svůj vznik nepochybně jasnému meteoru-bolidu.

Lidová slovesnost někdy sjednotila celou řadu jednotlivých, navzájem přimenesouvisejících přírodních jevů v obraz oheň sršícího kamenného draka. Výklad geneze takovýchto forem skutečnosti, na jejichž základě — u toho či onoho národa, v tom či onom kraji — daný obraz vznikl, je problém o to těžší, že obrazy saní nebyly mechanickou složeninou, ale tvůrčí syntézou přírodních jevů ve vědomí často několika generací pohádkářů. Byl to často dlouhý a složitý proces, avšak pohádka v něm neztrácela spojení se skutečností.

Ústní tradice líčila někdy v alegorické formě příšer-draků své nepřátele. Tak např. fantastický obraz Zmeje Goryniče ruského eposu má vskutku mnoho rysů, připomínajících nájezdy chánů v období mongolského jha na Rusi. Můžeme to považovat za umělecké ztvárnění této historické události. Svědčí o tom sama funkce a smysl tohoto obrazu. Četní jiní netvoří zobecňovali v umělecké formě užší pojem „nepřítel“, za něhož se považoval často v staré době každý cizinec nebo příslušník jiného národa nebo i kmene. Takovým apriorním nepřátelům propůjčovala pohádka některé rysy lidské bytosti. Byli obdařeni řečí, žili ve městech, měli domy, loupili dobytek, ženili se se zajatými ženami atd. Jinak se velmi málo podobali lidem. Byli oškliví, měli několik hlav, jejich tělo bylo pokryto šupinami a dlouhými vlasy apod.

V lidové pohádce se odrazily — jak už výše vzpomenu — formy společenského života pradávnejší doby (exogamie, kult předků, matriarchát, lidojedství, kruté tresty) a staré představy. Můžeme podle nich soudit o stáří pohádky. Tak např. motiv hledání nevěsty je nesporně vzpomínkou na dobu exogamie.²¹⁾ Kult předků zachytily opět báchorky, v nichž zemřelý otec daruje synům koně. Přežitky matriarchátu nacházíme v pohádkách, v nichž matka (nikoliv otec) vyprovází syna na cestu a dává mu ponaučení, synové střeží matčin hrob, ženy-hrdinky a moudré panny (Jelena Prekrasnaja, Vasilisa Premudraja, Marja Morěvna) mají kouzelnou sílu a vítězí v boji s muži atpod.²²⁾ Prvky kanibalství se zachovaly v postavě Baby-Jagy a v obrazech antropofágů (Čudo-judo v pohádce „Ivan Bykovič“). A patologická krutost patří k reliktním momentům pohádkového eposu všech národů. O jejich formách v době prehistorické můžeme si učinit částečnou představu podle různých středověkých mučidel, dochovaných na

našich hradech a v muzeích. Lidová poezie nemohla neodrazit tuto zvláštnost staré doby.

Reliktní prvky v záměru, syžetu, obrazech a ideologii lidových pohádek ztratily v procesu společensko-politického a kulturního vývoje lidstva svůj původní význam, funkci a charakter. Ty pohádky, v nichž byly zvláště silně vyjádřeny, zmizely z pohádkového repertoáru, neboť jim lid přestal rozumět. V jiných báčchorkách se sice zachovaly, ale přešly do jiné kategorie: lid je chápe jako fantazii, jako čirý výmysl. V tomto novém významu se staly dokonce neoddělitelnou součástí specifičnosti poetiky ústní pohádky a mají vliv na pohádkový obraz a děj. Máme tu na mysli zejména animismus, víru v svět „jiných lidí“, v magickou sílu slova apod.

Lidová pohádka s oblibou hyperbolizuje obyčejné lidské vlastnosti. Takto vzniklé obrazy ovšem nemají své přímé prototypy v reálném životě, ale tkví svými kořeny v naprosto reálných psychologických a materiálních kategoriích.

Folklórní hyperbola má dvojí funkci: zastrašit protivníka zvelením vlastní síly, moci i vlastností a vnést naopak důvěru v sebe sama, odhodlanost a bojový duch do vlastních řad. Její úloha ve vytvoření pohádkových postav je veliká a z hlediska ideově estetického neobyčejně významná.

Formy hyperbolizace ve folklóru jsou mnohotvárné. Jednou z nich je tzv. „přímá“ hyperbolizace. Naděluje svého hrdinu neobyčejnými vlastnostmi od prvního dne jeho života. Bohatýr roste „ne po dnech, ale po hodinách“, hraje si s padesátipudovou palicí jako s husím brkem a vyhodí ji tak vysoko do vzduchu, že dopadne na zem až za hodinu. Celá příroda se před ním třese. Dovede vybudovat přes noc krásné paláce na místě, kde ještě včera trčely holé skály, opře se rukama o úzké stěny soutěsky a vytvoří rázem širokou ulici apod. Všechny své činy koná pro štěstí svého lidu, který mu vdechl pohádkový život, viděl se v něm a vyjadřoval v jeho obraze své etické ideály. Hrdina vyniká nad jiné lidi i svými duševními vlastnostmi.

Neobyčejnými rysy obdaril lid v pohádce i bohatýrova nevěstu nebo milou (někdy i sestru). Je to zpravidla žena čarovné krásy, bělejší než bílý den.

*Ve dne slunce zastíňuje,
v noci zemi osvěcuje.
Měsíc ve vlasech jí plá,
v čele hvězda plápolá.
Vznešená je, něhy plná.
Ztepilá jak mladá srna.
A prý nevíš, mluví-li,
či to ručej zurčí-li.
Našinec už obává se
tolikeré věřit kráse.*

(Přeložil Petr Kříčka).

Tak věrně v duchu lidové poezie vykreslil Puškin nevěstu Víta Saltánoviče ve své pohádce o caru Saltánovi.

Kromě „přímé“ hyperbolizace užívá báčchorka i jiných druhů nadsázky.

V některých pohádkách nabývá hrdina neobyčejných rysů teprve tehdy, když je k tomu donucen okolnostmi. Do té doby líčí ho ústní tradice jaksí úmyslně

jako bytost nezpůsobilou k velkým činům. Typickým představitelem tohoto obrazu je hloupý Honza (Ivan-durak v ruském eposu). Bratři a páni ho dlouho neberou vážně. Nakonec se však ukáže, že hloupý Honza je chytřejší než všichni ti domýšlivci, kteří ho doposud jen uráželi a posmívali se mu.²³⁾ Při vytváření podobných obrazů opírala se lidová poezie opět o životní praxi ruského lidu. V lidové paměti se zachovala nejedna vzpomínka na to, jak dosud neznámý lidový hrdina ukázal svou sílu teprve pod vlivem určitých vnějších okolností (vpád nepřátel na Rus, výzva cara nebo lidu apod.) Vzpomeňme si tu třeba na letopisného Nikitu Kožemjaku (Jana Usmošvece). Podobný druh folklórní hyperbolizace můžeme snad nazvat „kontrastní“ hyperbolizací.

K jiné skupině pohádkových obrazů patří hrdinové, kteří získávají postupně svou sílu, zručnost a dovednost. Vyrostlí opět z mnohověké lidové zkušenosti, že úspěchu je možno dosáhnout v mnohých případech teprve po dlouhé a tvrdé přípravě. Tuto formu pohádkové nadsázky možno označit za „postupnou“ hyperbolizaci.

Hrdina ústní zkazky dosahuje svého cíle zpravidla až na třetí pokus. I tu zůstala lidová tradice věrna životní pravdě. Lid dobře věděl, že zdolání překážek není vždycky snadné, že je nutno se o to pokusit několikrát. Setkával se s takovými případy tak často, že je „reprodukoval“ v svérázné formě i v syžetech pohádkových eposu.

Silnému hrdinovi určila ústní poezie i silného protivníka, aby tak ještě výrazněji podtrhla jeho velikost, smělost, důvtip, trpělivost, vytrvalost, věrnost svému národu a úkolu. Obraz soupeře pohádkového bohatýra je podán obyčejně v chmurných barvách. Je to zpravidla bytost strašná svým zevnějškem, která se umí proměňovat v člověka, zvíře nebo předmět. Tím značně ztěžuje boj kladnému hrdinovi. Ani tyto příšery a všelijaké lidu nepřátelské bytosti nejsou jen plodem lidové fantazie, nevznikly „ze vzduchu“. Tak např. v postavě Čuda-juda, jež má nejdříve šest hlav, potom devět a nakonec dvanáct, lid zobecnil v svérázné pohádkové formě své těžké historické zkušenosti se stále vzrůstajícím počtem nepřátelských vojsk při každém jejich novém nájezdu na Rus. A na první pohled zdánlivě nepatrný detail — dvanáctihlavý Čudo-judo si přilepuje znovu své useknuté hlavy ohnivým prstem — svědčí o tom, že lid, tvůrce pohádky, znal už tehdy z životní praxe, že zlomené železné věci je možno ohněm opět spojit v celek.

Život učil lid, že největší nepřítel je často ten, jehož sílu neznáme, jenž se tváří jako slabý, malý a nepatrný tvor, aby uspal naši bdělost a oklamal nás svým vzhledem. V rozhodných okamžicích nás pak zasahuje na nejcitlivějších místech. Tuto hlubokou životní filosofii vyjádřil lid ve svých pohádkách ve formě tzv. „obrácené“ hyperboly. Puškin postihl tento specifický umělecký postup ústní poezie v obraze „trpaslíka s vousy“ Černomora, kterého obdařil kouzelnou mocí.

V epochu rozvoje třídního boje v Rusku (doba pozdního feudalismu a počátku kapitalismu) došlo v pohádkovém eposu k značným změnám. Staré obrazy, motivy a syžety nabyly nového smyslového zabarvení v duchu třídního vědomí lidu, na jehož základě vznikla celá řada nových pohádkových obrazů. Jejich sociální profil je tak jasný, že se tu můžeme odvolat na čtenářovy vlastní zkušenosti a na příslušnou vědeckou literaturu, která věnuje tomuto problému zvláštní pozornost.

Studium podstaty pohádkového eposu z posic marxismu-leninismu je neoby-

čejně poutavé, avšak vědecky náročné. Badatel se při něm nevyhne širokým etnografickým exkursím a řešení složitých otázek, jež s pohádkou přímo nesouvisí. A k analýze zkazky nesmí přistupovat jen z čistě etnografického hlediska, ale musí přihlížet k estetickým zvláštnostem, jež tvoří specifičnost lidové pohádky jako uměleckého žánru.

Problém podstaty lidové pohádky úzce souvisí s otázkou termínu „skazka“, jeho obsahu (definice pohádky jako folklórního žánru, tj. určení jeho podstatných zvláštností, specifičnosti jeho uměleckých obrazů a stylistických znaků v jejich historickém vývoji) a klasifikace pohádkového eposu na jednotlivé druhy.

Nejdříve několik slov o původu slova „skazka“. S. V. Savčenko konstatoval ve své znamenité monografii o ruské lidové pohádce,²⁴⁾ že termín „skazka“ v nynějším svém folklórním významu není v staré ruštině doložen. V písemných památkách ruského středověku užívalo se výrazu „basn““. Označení lidové pohádky slovem „skazka“ vyskytuje se poprvé teprve v 17. století — v roce 1649. Ještě před tímto datem setkáváme se sice se slovem „skazka“ v staroruských písemných dokumentech, avšak v jiném (právním) významu (= svědectví, zpráva, oznámení, soupis, výpověď svědků). V tomto smyslu užívalo se ještě v 18. století a částečně v první polovině minulého věku. S. V. Savčenko, opíraje se o tato zjištění, velmi opatrně usuzuje o stáří termínu „skazka“ pro označení folklórní povídky. Píše doslova: „Slovo ‚skazka‘ jako název pro určitý druh povídek nevyznačuje se patrně (rusky: povidimomu) zvláštním stářím.“²⁵⁾ Současní badatelé opakují často doslova tuto Savčenkovu domněnku, ale vypouštějí již významné slůvko „patrně-povidimomu“. Tvrdí pak docela jednoznačně, že termín „skazka“ ve významu „lidová pohádka“ není starý a že měl původně právní význam.²⁶⁾ Tím vlastně chtějí nechtějí vyslovují myšlenku o nelidovém původu slova „skazka“. Proti učení o aristokratickém původu lidové tvorby slovesné v literární terminologii vystoupil před několika lety P. D. Uchov. Dokázal nanejvýš průkazně, že dodnes živý názor o nelidovosti termínu „bylina“ je mylný.²⁷⁾ Měl proti nám tu výhodu, že mohl své tvrzení podepřít materiálem. Avšak ani nedostatek dokumentů nebrání nám v tom, abychom zavrhlí myšlenku o nelidovém (kancelářském) původu slova „skazka“ (= lidová pohádka). Soudíme naopak, že existovalo v ústní tradici již dávno. Snad bylo omezeno na určité nářečí a teprve později převládalo nad starším (obecně slovanským) označením „basn““. Jiný výklad daného problému z hlediska marxisticko-leninského pojetí lidu a lidové poezie je stěží přijatelný.

Obsah pojmu „pohádka“ z hlediska tvaroslovného je dosud nejasný a neurčitý. E. V. Pomerancevová o tom píše: „Pod termínem „skazka“ rozumějí jak sami pohádkáři a jejich posluchači, tak i folkloristé materiál neobyčejně různorodý obsahem i formou. Povídky o zvířatech, kouzelné historky, dobrodružné romány, satirické anekdoty — všechny tyto mnohotvárné žánry ústní prózy jsou označovány za pohádku. Odtud ona různice ve výkladu termínu ‚skazka‘, v určování specifických zvláštností, pohádky jako žánru, již pozorujeme v badatelské literatuře.“²⁸⁾ Skutečnost, že „ve folkloristice neexistuje doposud obecně uznávaná a vyhovující definice žánru pohádek a jeho druhů“²⁹⁾ (V. V. Vinogradov), má hlubší kořeny, jež se tu pokusíme ve vší stručnosti osvětlit.

Buržoasní folkloristika věnovala velkou pozornost studiu žánru lidové pohádky (jeho uměleckým postupům a prostředkům), avšak přistupovala k problému

mu nehistoricky a v podstatě formalisticky. Nepřihlížela k souvislosti formy folklórního tvaru s jeho ideovým obsahem, s živou společensko-historickou skutečností, v níž vznikal a vyvíjel se. Většinou jen konstatovala, že pohádka má takové či onaké specifické (kompoziční a stylistické) zvláštnosti, ale nehledala už jejich historické a sociální kořeny. Z takovýchto pozitivistických metodologických hledisek psal o stylistice východoslovanských pohádek Jiří Polívka ve svých známých statích o pohádkovém eposu. Čteme v nich mj.: „Typické úvodní formulky se vytvořily zajisté u profesionálních vypravěčů pohádek. Teprve od nich se rozšířily i mezi obyčejné vypravěče, kteří je převzali zcela mechanicky. Původně uváděly tyto formulky jenom pohádky kouzelné, jež byly vůbec — formálně a stylisticky — nejlépe propracovány. Později se formulky objevily i u povídek šprýmovných, zvířecích a bajek. Když profesionální vypravěči museli odejít ze dvorů vyšších společenských vrstev a pohádka se omezila na společenské vrstvy nižší, zvláště vesnické obyvatelstvo, nastal nutně úpadek pohádkového umění, zvláště po formální stránce. A tak se zapomínaly i úvody, pro ruskou pohádku tak typické.“³⁰⁾ Citovaná pasáž je směsí základních omylů buržoazního pohádkosloví. Polívka tu vystupuje především jako hlasatel teorie o aristokratickém původu folklóru, o tvůrčí neschopnosti selského lidu, který prý pohádku převzal z „vyšších společenských vrstev“, pokazil a leccos z ní zapomněl. Badatel dále odtrhuje formu lidově slovesného díla od jeho obsahu. Formální prvky ústní zkratky (úvodní formulky kouzelné pohádky) jsou pro něho něčím svébytným, imanentním, na společenských podmínkách nezávislým. Přecházejí prý „zcela mechanicky“ od profesionálních vypravěčů k obyčejným pohádkářům, z jednoho druhu pohádkového eposu do druhého atd. A ústup kouzelných pohádek před pohádkami bez „typických úvodních formulí“, tj. před pohádkami ze života, líčí Polívka jako „úpadek pohádkového umění“. Ve skutečnosti to byl jev historicky pokrokový a zákonitý. Kouzelná pohádka s její fantastikou, tkvící svými kořeny v starých mytických představách, musela nevyhnutelně ustoupit v určité etapě společenského vývoje, v podmínkách zostřené třídního boje před pohádkou ze života, která čerpala materiál bezprostředně ze sociálně zjištěné skutečnosti a ztvárňovala jej v takové formě, jež nejlépe vyhovovala základní funkci nového druhu zkazky — ostré satíře na vykořisťovatelské třídy.

Sověští folkloristé 20.—30. let podléhali ještě vlivu tradiční folkloristiky ve svých studiích žánru pohádky. S formalistickým přístupem k problému kompozice a stylistiky lidové pohádky setkáváme se např. v pracích R. M. Volkova³¹⁾ a Ju. M. Sokolova,³²⁾ který cituje Polívkovu studii bez kritických poznámek jako autoritativní pramen.³³⁾ Na konci 40. let byla zasazena přežitkům buržoazní vědy v sovětské folkloristice smrtelná rána. Do studia lidové pohádky (a ruského folklóru vůbec) byl vnesen marxisticko-leninský princip historismu a princip dialektické jednoty obsahu a formy. V boji proti formalismu staré ruské a západoevropské folkloristiky sověští badatelé vytýčili heslo: „Nikoliv podle žánrů, ale historicky.“ Podle této zásady byly napsány první marxisticko-leninské dějiny ruské lidové tvorby slovesné.³⁴⁾ Výklad látky je tu podán podle jednotlivých etap společensko-historického vývoje Ruska. Čtenář, který si chce učinit představu o historickém vývoji některého žánru lidové tvorby slovesné, musí si však sám „slepit“ jeho dějiny podle těch historických záběrů, na něž rozčlenili autoři knihy dějiny ruského tradičního folklóru. V době, kdy vycházely jednotlivé svazky uvedených akademických dějin ruské lidové poezie, vyšlo

první vydání vysokoškolské učebnice ruského folklóru pod redakcí P. G. Bogatyřeva.³⁵⁾ Dějiny ruské lidové tvorby slovesné jsou v ní vyloženy podle zásady: „Podle žánrů, ale historicky.“ Obě práce vyvolaly v Sovětském svazu živou diskusi,³⁶⁾ jejíž účastníci se rozdělili zhruba na dva tábory. Jedna část badatelů prosazovala důsledné užití principu historismu při výkladu dějin ruského folklóru a zavrhovala šmahem myšlenku o žánrech. Obávali se možnosti opětného sklouznutí na pozice formalismu. Druhá část folkloristů žádala, aby dějiny ruské lidové slovesnosti byly podány podle žánrů, při čemž by každý z nich byl vyložen v jeho historickém vývoji. V průběhu diskuse vyslovila E. V. Pomerancevová „kompromisní“ hledisko: vytvořit proces historického vývoje ruského folklóru v krátké přehledné stati, která by předcházela podrobnému výkladu dějin lidové tvorby slovesné podle žánrů v jejich historickém vývoji.³⁷⁾ Tato myšlenka byla realizována v druhém vydání vysokoškolské učebnice ruského folklóru pod redakcí P. G. Bogatyřeva. V roce 1955 vydal V. Ja. Propp svou znamenitou knihu o ruských bylinách, která je už jednoznačně manifestem ideje: „Podle žánrů, ale historicky.“ Autor se snaží ukázat, jak vznikl, rozvíjel se a odumíral žánr bylin v souvislosti se změnou konkrétních historických podmínek společenského života. Svůj metodologický princip studia lidové poezie obhajoval badatel i na IV. mezinárodním sjezdu slavistů v Moskvě.³⁸⁾ Dnes ho sdílejí všichni sovětsští folkloristé. Začíná se ukazovat na to, že každý žánr lidové tvorby slovesné má své zvláštnosti a svůj vztah ke skutečnosti, že např. lidová píseň a balada si všímají docela jiných rysů lidového hrdiny a že ho líčí v jiném světle než např. lidová pohádka, že tendence lidového eposu vykreslit hrdinu jako bojovníka proti nepřátelům lidových vrstev není a nemusí být charakteristická pro ústní lyriku, drama a jiné projevy lidového umění atd. Důležitost tvaroslovného studia lidové poezie podtrhl v nedávné době V. V. Vinogradov těmito slovy: „Bez analýzy žánru nelze napsat dějiny lidové tvorby, nelze mnohé pochopit v zkoumaných dílech.“⁴⁰⁾

K myšlence o velkém významu studia lidové pohádky jako jednoho z žánrů ruského folklóru dospěli však badatelé teprve v naší živé současnosti. Nepřekvapí proto, že v dosavadní literatuře nenajdeme jasné a z hlediska marxismu-leninismu uspokojivé tvaroslovné určení lidové pohádky.

Neznalost zákonitostí folklórních žánrů vedla některé sovětské folkloristy k nároku, vyslovenému v známé sovětské diskusi o lidové tvorbě slovesné,⁴¹⁾ že prý lidová pohádka v sovětské epoše už neexistuje, že prý se už netvoří, že odumřela. Přívrženci této mylné myšlenky chápou opět lidovou báchorku — byť i z jiných ideologických pozic — jako starý žánr, který je neměnný a jemuž nová sociální skutečnost nemůže vdechnout nový život. Takovouto „nihilistickou“ koncepcí ústní zkazky ostře odsoudila převážná většina sovětských folkloristů. Nesporně správné je tvrzení E. V. Pomerancevové, že „po Velké říjnové socialistické revoluci tradiční lidová pohádka zaujímá nadále jedno z prvních míst v lidové tvorbě slovesné“, že „žije a mění se tak, jak se mění skutečnost, která ji zrodila a uchovávala, jak se mění vědomí jejích nositelů a tvůrců — ruských pohádkářů“.⁴²⁾

S nejasnostmi v otázce žánru lidové pohádky souvisí značné potíže při klasifikaci pohádkového eposu. A. N. Afanasjev seskupil pohádky pro druhé vydání svého sborníku „*Narodnyje russkije skazki*“ (1873) podle určitého systému: pohádky o zvířatech, kouzelné pohádky, pohádky novelistické a lidové anekdoty. Tím vytvořil klasifikaci ústních zkazek, kterou dodnes přijímá evropská věda.

Toto dělení pohádek však z hlediska marxisticko-leninské teorie pohádky nevyhovuje, neboť přihlíží spíše k formálním než ideovým vlastnostem předmětu. Sovětští folkloristé kritizují z tohoto hlediska starou klasifikaci, avšak sami zůstávají jen při pokusech vnést do ní určité korektivy.⁴³⁾ Proto má pravdu E. V. Pomerancevová, že „dosud nemáme vyhovující klasifikaci pohádky“.⁴⁴⁾ Otázka je tedy otevřená. V sovětských učebnicích folklóru a v publikacích lidové pohádky člení se pohádkový epos postaru zpravidla na pohádky o zvířatech, kouzelné pohádky, pohádky ze života a pohádky anekdotické. E. V. Pomerancevová hovoří navíc o pohádkách historických a dobrodružných.⁴⁵⁾ Sovětští badatelé však vždy ihned zdůrazňují, že tato klasifikace má v jejich studiích jen pracovní (prozatímní) charakter.⁴⁶⁾

Velkou úlohu v rozvoji lidové pohádky měli její vypravěči — pohádkáři. Studium tohoto problému z pozic marxismu-leninismu, na základě výsledků diskuse sovětských folkloristů o poměru individuálního a kolektivního v lidové tvorbě slovesné má značný význam pro teorii i dějiny lidové rozprávky. Všimněme si tu první (teoretické) stránky otázky. O její druhé stránce pojednáme níže.

Charakteristické rysy individuálního tvůrčího profilu mistrů lidové pohádky — svěťový názor, sklony, básnický cit, hloubka paměti, umělecké mistrovství a snad i pohlaví — zanechaly četné stopy na ideologickém zaměření báchorky, na jejím obsahu, výstavbě a uměleckém stylu. Přesvědčují nás o tom různé varianty téhož pohádkového syžetu. Text lidové pohádky není totiž kanonický, ale mění se. Relativně kanonické jsou jen určité jeho stylistické a kompoziční prvky, jež mají služební význam. Usnadňují zapamatování začátku, konce a základních momentů pohádky. V interpretaci toho či onoho syžetu, ve způsobu jeho podání, v intonaci, ve smyslovém zabarvení obrazů a děje zkazky má lidový pohádkář vždy úplnou tvůrčí svobodu. Neopakuje doslova text pohádky, kterou slyšel vyprávět, nebo sám včera vyprávěl. Vskutku lidový vypravěč však nikdy neporušuje hlavní ideově umělecké zákonitosti kolektivní lidové tvorby. Individuální tvorba pohádkářů je tedy jen konkrétním výrazem kolektivní slovesné tvorby. Úloha „redaktora“ pohádky toho či onoho tvůrčího individua provádí v živé praxi sám lid. Posluchači reagují bezprostředně na pohádkářovo vyprávění, provázejí průběh děje souhlasem nebo námitkami, povzbuzují nebo plísň vypravěče.

Studium tvorby lidových pohádkářů pomáhá nám určit individuální a kolektivní prvky v pohádkovém eposu, prostředí, v němž zkazka kolovala, třídní zaměření báchorek apod.

První podnět ke zkoumání podmínek, v nichž lidová rozprávka žila a žije, a úlohy pohádkáře v rozvoji pohádkového žánru dal N. A. Dobroljubov svou recenzí na Afanasjevův sborník. Od té doby až do dnešního dne, tj. za plných 100 let (Dobroljubovova stať vyšla r. 1858), napsali ruští předrevoluční a sovětské badatelé celou řadu cenných a materiálově velmi bohatých prací o daném problému, jež přímo vybízejí k zobecnění.⁴⁷⁾ Dosud na ně však čekáme.

Sociální a ideologické složení ruských pohádkářů bylo různorodé. Základní a nejpočetnější vrstvy „bacharů“ tvořili lidé, kteří sloužili svým uměním niterným zájmům širokých vrstev pracujícího lidu. Vedle nich vyskytovali se však vypravěči, kteří vytvářeli a přetvářeli zkazky pro potěchu svých pánů, dále pohádkáři z nelidových, středních společenských vrstev, kteří považovali pohádku toliko za prostředek zábavy a volili repertoár podle třídního složení svých posluchačů, a nakonec pohádkáři, kteří se utápěli v náboženském mysticismu

a halili zkazku do roucha církevního učení. Ideová nesourodost pohádkářů nikterak nepopírá nesporný fakt, že hlavním tvůrcem báchorek byl prostý ruský lid. Svědčí jen o tom, že pohádky vytvářeli, šířili a uchovávali v paměti živí lidé, z nichž každý měl své názory, třídní a osobní sympatie a antipatie, své umělecké postupy a oblíbené syžety. Každý z nich byl produktem svého prostředí a vyjadřoval v té či oné míře jeho ideologii a estetické zájmy. A mnohé pohádky nebyly nelidové proto, že vznikly mimo lidové prostředí, ale proto, že hlásaly ideje, jež byly cizí lidovým vrstvám.

Narazili jsme tu přímo na problém lidovosti ruského pohádkového eposu. Starší badatelé označovali za její určující znaky ústnost, tradicionalismus, anonymnost apod., tj. v podstatě formální momenty lidové tvorby slovesné. Z marxisticko-leninské definice folklóru (= folklór je kolektivní slovesná tvorba širokých vrstev pracujícího lidu, vyjadřující jeho myšlenky v dokonalé umělecké formě) vyplývá, že kritériem lidovosti ústní zkazky je kolektivnost výbrusu a z toho plynoucí vysoký ideový obsah a dokonalá forma folklórní pohádky. Přistoupíme-li s tímto měřítkem k známému nám pohádkovému repertoáru, zjistíme, že je v něm mnoho památek, jež neodpovídají našemu pojetí lidovosti. Vedle skvělých plodů lidového génia najdeme tu díla, jež jsou spíše dokladem tvůrčí neschopnosti neznámého vypravěče (zhoršení textu, pokažení základního obrazu atd.). Sovětští folkloristé začali ihned po rehabilitaci lidové pohádky od útoků vulgarizátorů marxismu oddělovat v pohádkovém materiálu „med“ od „jedu“, tj. skutečně lidová, umělecky hodnotná díla od děl pseudolidových, od všelijakých ideologických padělků apod. Výsledky jejich práce vnáší určité korektivy do metody zápisů a publikace zkazek a ukáží nakonec bohatství ruského pohádkového eposu v plném světě.

Kromě otázek teorie lidové pohádky, jež — jak jsme výše uvedli — sověťští folkloristé už rozřešili (problém tvůrčího individua v kolektivní lidové slovesnosti, lidovost pohádkového eposu), dnes s úspěchem řeší (podstata ústní rozprávky), nebo ještě nerozřešili (klasifikace lidových báchorek), existuje celá řada problémů, jimž nevěnuje současná marxisticko-leninská věda téměř žádnou pozornost (satira v kouzelné pohádce, jazyk lidové pohádky a jeho úloha ve formování celonárodního jazyka aj.). Současný rozmach sovětského pohádkosloví však dovoluje hledět s optimismem do nejbližší budoucnosti.

Vážnou překážkou hlubokého vědeckého rozboru hlavní problematiky naší práce je rovněž ta skutečnost, že historický proces rozvoje pohádkového žánru je dosud (kromě teorie lidové pohádky) jednou z nejméně rozpracovaných otázek marxisticko-leninské folkloristiky.⁴⁸ Objektivní příčinou tohoto nedostatku je především zmíněný již mizivý počet autentických textů lidové pohádky z epochy feudalismu v Rusku. Lidová báchorka patřila sice odedávna k nejoblíbenějším a nejrozšířenějším folklórním žánrům, avšak zápisy a publikace jejích památek v pravé podobě se pozdíl za jinými druhy lidové poezie, např. za lidovým příslovím a lidovou písní. Vlivem složitých sociálně historických a kulturních podmínek a zejména pak raně osvícenských a romantických představ o možnosti a dokonce nezbytnosti „vylepšovat“ díla ústní slovesnosti, jež převládaly v literárním myšlení 18. a první poloviny 19. století, vyšla první vědecká publikace pravých lidových pohádek až na přelomu 50.—60. let minulého věku. Byl to Afanasjev v sborník „*Narodnyje ruskije skazki*“ (1855 až 1863). Afanasjev překonal do značné míry starou tradici všelijaké stylizace památek ústní poezie a položil svou knihou základ k nové technice folklórních zápisů a jejich publi-

kace, jak ji známe ze sborníku N. Je. On č u k o v a „*Severnyje skazki*“ (1908). Z tohoto hlediska je Afanasjevova sbírka jakýmsi dělítkem dějin publikace ruských lidových pohádek na dvě etapy: starší a novou.

Poznamenejme, že princip přesného podání lidového originálu v sběratelské činnosti zastávali už před Afanasjevem představitelé pokrokové a demokratické vědy — Tatiščev, Novikov, Lvov, členové „*Vol'nogo občestva*“ a zejména Bělinskij. Velký kritik nazval literární „zpracování“ a často hrubé komolení folklórních originálů „přímým (rusky: prostodušným) barbarstvím“.⁴⁹) Vyžadoval publikaci pravých lidových pohádek zapsaných bezprostředně z úst vskutku lidových vypravěčů.⁵⁰) Tyto výzvy byly však v 18. a první polovině 19. století ještě ojedinelé a nedostalo se jim patřičného ohlasu v literatuře a sběratelské praxi. S větší či menší spisovnou úpravou lidových textů setkáváme se i v tehdejší západoevropské folkloristice, např. ve sborníku francouzských pohádek „*Contes de ma mère l'Oye*“ (1697) od Charlese Perraulta, ve sbírce německých báchorek „*Kinder- und Hausmärchen*“ (1813) od bratří Grimmů aj. A první vědecké vydání anglických lidových pohádek „*English Fairy Tales*“ od historika a folkloristy Josepha Jacobse vyšlo dlouho po Afanasjevovi, až v roce 1890.

Vraťme se opět na ruskou půdu. V starším (předafanasjevském) období byly zápisy a publikace autentických textů lidových pohádek jen zcela výjimečným jevem. Folklórní povídka žila tehdy ve své čisté podobě převážně toliko v ústním podání, jak o tom psal V. A. Levšin v předmluvě k svému sborníku „*Russkije skazki*“. Někteří sovětsí badatelé vidí příčiny tohoto jevu v tom, že prý staří písmáci nepřikládali lidovým pohádkám literární význam. Jiní zase tvrdí, že tu působila cenzura a sama skutečnost, že báchorky byly tehdy natolik rozšířeny, že nikdo ani nepomyslel na jejich systematické zapisování. Oba názory však kolidují s faktem, že v téže době bylo zapsáno mnoho lidových přísloví, jež byla stejně rozšířena jako pohádky a vyznačovala se často nemenším sociálním ostřím. Zdá se, že zápisy lidových rozprávek přece jenom existovaly, i když nebyly jevem masovým. Mnohé z nich se ztratily, asi tak, jako četné redakce památek staré rukopisné vyprávěcí literatury.

Početně nanejvýš skrovné staré rukopisné zápisy autentických textů lidových pohádek patří vesměs do 18. století. Tvzení, s nímž se často setkáváme ve folkloristické literatuře, že ruské ústní zkazky zapsal už v 17. století Angličan Samuel Collins, je nesprávné. Jak známo, Collins navštívil Rusko v letech 1659—1666. Zastával tu místo dvorního lékaře cara Alexeje Michailoviče. Svě dojmy z této doby vylíčil v knize „*The present state of Russia in a letter to a friend at London*“ (1667).⁵¹) Reprodukoval v ní volně obsah asi deseti lidových rozprávek o Ivanu Hrozném. Přesné znění jejich textů nezachytil.⁵²) Jeho „zápisy“ mají proto význam jen pro studium látkovědné, ale velmi málo přispívají k rekonstrukci tehdejší formy lidové pohádky. Collinsově dílu věnoval pozornost F. I. Buslajev ve své knize „*Istoričeskije očerki rusknoj narodnoj slovesnosti i iskusstva*“ (1861). Vybral z něho všechn folklórní materiál o Ivanu Hrozném. A. N. Veselovskij soustředil svůj zájem už jen na dva Collinsovy „zápisy“ pohádek, jež se nejlépe vyznačují pohádkovým stylem a podávají průkazné svědectví o lidovém pojetí osobnosti Ivana Hrozného. Jsou to pohádky o ševci — „lapotnike“ a o carovi-zloději.⁵³) Oba badatelé jasně hovoří o tom, že Collinsovy pohádky jsou jen volnou reprodukcí (rus.: pereskaz) lidových originálů.

Z 18. století dochoval se nám jediný zápis pravé lidové pohádky v rukopisu literárního charakteru („Skazka ob Ivane Belom“). Jinak nacházíme její autentické texty jen v soudních aktech (tři zápisy pohádek o Petru I. a „Skazka o Šibarše“). Rozvedeme nyní tyto údaje s cílem zpřesnit na základě nových vědeckých poznatků soudy S. V. Savčenka o dané otázce v jeho knize o ruské pohádce a dále ukázat na nesprávnost dlouho živé „teorie“ o tom, že v starší době neexistovala v ústní tradici lidová skazka v té podobě, jak ji známe ze zápisů 19.—20. století.

Zmíněným jediným zápisem pravé lidové pohádky (obsahem i formou) v literárním rukopisném materiálu 18. století je „Skazka ob Ivane Belom“. Její text uveřejnil N. S. Tichonravov ve své knize *Letopisi ruskoj literatury i drevnosti* (sv. III., M. 1861, str. 8—15), ale badatelé jí nevěnovali dlouho pozornost. S. V. Savčenko se domníval, že osud rukopisu, z něhož byla otištěna, je neznámý.⁵⁴ S. F. Jeleonskij opravil nedávno tuto nepřesnou zprávu a značně rozšířil naše znalosti o dané skazce.⁵⁵ Rukopis je uložen ve sbírce N. S. Tichonravova (Všesvazová knihovna V. I. Lenina), č. 11. Odtud byl vzat text a otištěn v *Letopisjach ruskoj literatury i drevnosti* s nepřesným datováním: 1769—1774. Bývalí majitelé sborníku, v němž se nachází zápis této pohádky, uváděli vedle svého jména postupně tato data: 1766, 1767, 1768 atd. V originále nemá skazka název, který jí dal — snad málo zdařile — teprve její vydavatel. Je to spíše jedna z četných variant syžetu lidové rozprávky „zvířata-zeťové“, kontaminující s povídkou o „třech carstvích“. Ivan Belyj se vyskytuje až ve druhé části báchorky, zatím co v první není o něm dokonce ani zmínky. Kontaminace tu má mechanický charakter. Sborník s textem pohádky vznikl zřejmě v Charkově. Můžeme tak soudit podle zápisů jeho bývalých vlastníků (např.: ...ja niže podpisavšejsja charkovskij žitel'...“ nebo „...ja niže podpisavšijsja goroda charkova žitel' taras danilov sin poddubnoj...“ atd.) a podle ukrajinismů v jeho jazyce. S. F. Jeleonskij rozebral kompoziční a stylistickou stránku povídky a přesvědčivě na příkladech dokázal jejich úplnou totožnost s poetikou lidové pohádky. Dospěl nakonec k názoru, že tu jde o autorský zápis samého pohádkáře, který psal tak, jak slyšel od „bachurej“ a jak sám vypravoval. Písař sice tu a tam užil knižních výrazů, ale ty jsou řídké a celkový folklórní charakter povídky nenarušují.

S. V. Savčenko považoval ještě jednu rukopisnou povídku 18. století za autentický zápis lidové pohádky — „Skazku o Mizgire“⁵⁶ (1762). Současná sovětská literární věda tento názor nesdílí. Označuje ji za památku staré rukopisné satirické literatury s pohádkovými motivy typu povídky o Semjakinově soudu. Tematicky se úzce pojí se starými rukopisnými satirami na duchovenstvo. Satirický šleh je tu vyjádřen ve formě „pohádky o hmyzu“.⁵⁷

Velmi cenný materiál o dějinách lidové pohádky v 18. století objevili ruští badatelé v neliterárních pramenech — v starých archivních listinách o přečinech proti státu. Soudní písaři, kteří protokolovali výpovědi obžalovaných a svědků, zachytili našťastí i texty několika lidových povídek o carovi.

Takovou je především i „Skazka o Šibarše“ Vypráví se v ní v hanlivém tónu o Ivanu Hrozném. Podle slov I. V. Beljajeva, který vydal její text,⁵⁸ pochází z roku 1740. Neznámý písař zaznamenal vyprávění lidového pohádkáře tak svědomitě, že jeho zápis je dokonce úplnější než ústní varianty v pozdějších sbírkách sběratelů-specialistů.⁵⁹

V listinách „tajné kanceláře“ z první poloviny 18. století byly nalezeny tři

autentické zápisy, spjaté s osobou Petra I. Zvlášť cenný je text z roku 1704. Jeho autor — písař Preobraženského úřadu — zachytil svým pérem téměř doslova vyprávění „guljaščego čeloveka“ Nikity Minina o carově pobytu za hranicemi. Tehdy prý vládla „v německé zemi Skleněném carství“ dívka, která mučila Petra I. nejdříve na rozpáleném pekáči, a potom ho uvrhla do vězení. V den svých jmenin pustila prý cara na svobodu. Petr I. přišel k svým bojarům, kteří mu však připravili hroznou smrt: nabili do bečky hřebíky, chtěli do ní cara zavřít a hodit pak do moře. Petra I. zachránil střelec, který „zastoupil“ cara v nezáviděníhodné situaci. Zápis dané rozprávky zachoval nejen pohádkový obsah, ale i formu podání, intonaci řeči vypravěče prvních let 18. století a všechny svérázné zvláštnosti ústní tradice. Je průkazným svědectvím o tom, jak málo se změnila ruská lidová pohádka za více než dvě stě let svého dalšího vývoje.

Druhý zápis pohádky o Petrovi I. je varianta jedné Collinsem zaznamenané folklórní povídky (Ivan Hrozný kradе se svým poddaným), ovšem s tím rozdílem, že syžet je přenesen z Ivana Hrozného na Petra I. Analogický jev není v ruské lidové poezii ojedinělý. A. N. Veselovskij pokusil se o jeho teoretické zobecnění, jež však nese stopy metodologie migrační školy. Zápis dané pohádky se zachoval ve čtyřech proměnách: 1730, 1745, 1752 a 1754. G. V. Jesipov, jemuž původně tyto „opisy“ povídky patřily, psal, že prý „všichni obvinění uvedli v tajné kanceláři, že slyšeli tyto pohádky v lidové mluvě“.⁶⁰ Někteří badatelé tvrdí, poukazující na zápis z roku 1730, že syžet o „spolupráci“ cara se zlodějem byl spjat s Petrovou osobou již za carova života (zemřel v roce 1725).

Obdobu zmíněné pohádky z roku 1704 představuje třetí autentický zápis ústní zkazky z roku 1726. Jakýsi Vasilij Lazarev prý slyšel v Moskvě, ba dokonce „viděl napsáno“, že Petr I. div nezahynul v Rize rukou svých nepřátel. Zachránil ho voják s pomocí „děvky-inozemky“.

Soudní akta podávají navíc nejedno svědectví o tom, že lidové vrstvy obklopyly postavu Petra I. pestrou směsí pohádkových a legendárních motivů a prvků. Velikost carova zjevu mocně působila na lidové vědomí, které si ho chtělo nějak přiblížit a po svém vyložit. V archivech 18. století se rovněž zachovalo hodně materiálu folklórního i polofolklórního charakteru o Pugačovovi. Současníci a přímí účastníci třetí selské války na Rusi šířili o ní a o jejím vůdci různé povídky a legendy, protkané lidovou fantastikou. Sám Pugačov vyprávěl s oblibou různé zkazky o svém životě. Zápisy těchto smyšlených historek poskytují nám cenná svědectví o bohatství a životě pohádkových motivů v ústní tradici dané doby.⁶¹

Uvedl jsme výše všechny dodnes nám známé přesné zápisy lidových pohádek až do počátku 19. století. Tento materiálový nedostatek vedl některé badatele k tvrzení, že prý v době předpetrovské a v 18. věku existovaly jakési jiné lidové pohádky, jež se nepodobaly ústním povídkám zapsaným sběrateli 19.—20. století.⁶² Tak např. V. Šklovskij psal: „Soudím, že ty pohádky, jež nazýváme pravými lidovými a jež se začaly zapisovat v 30. letech (Bronickij),⁶³ že tyto pohádky v 18. století ještě neexistovaly. Co existovalo pod velmi neurčitým názvem „skazka“ v Rusku 18. století — to prostě nevíme.“⁶⁴ Tuto „teorii“ o mládí ruského pohádkového eposu vyvrátili sovětsí badatelé teprve v poslední době.⁶⁵ Z citace vyplývá, že si V. Šklovskij neujasnil dva různé pojmy: lidová pohádka v mnohověké ústní tradici a skutečně „velmi neurčitá“ knižní povídka-„pohádka“ v Rusku 18. století. Svou formulací problému popřel specifické zákonitosti historického vývoje lidové slovesnosti a vyslovil nevíru

v tvůrčí schopnosti lidových vrstev v starší době. Výše uvedené — byť i skromné — zápisy lidových pohádek 18. století (zejména „Skazka ob Ivane Belom“) jsou jasným svědectvím o tom, že se motivy obsahu, kompozice, styl a postupy pohádkového vyprávění v 18. věku velmi málo lišily od typických tradičních klasických vzorů, jak je známe z pozdějších pohádkových sborníků 19.—20. století. A ani námitka, že „teorie“ o jiné zkazce v staré době má na mysli historické změny v procesu vývoje pohádkové tradice, neobstojí, neboť uvádí jinak správnou metodologickou zásadu ad absurdum.

První známé nám rukopisné sborníky ruských lidových pohádek pocházejí až z 20.—30. let 19. století. Nebyly však dosud probádány a nevíme, zda obsahují a do jaké míry vskutku folklórní originály. Není vyloučeno, že byly (alespoň některé) opsány z jarmarečních tisků.

V 30.—50. letech 19. století sílí v sběratelské a vydavatelské činnosti tendence přiblížit se k folklórním originálům. Jejím prvním vrcholným projevem byl teprve sborník Afanasjevův z poloviny 19. věku.

Podali jsme stručnou charakteristiku dějin zápisů a publikace lidových pohádek na Rusi před Afanasjevem. Vezmeme-li nyní v úvahu — kromě zmíněného nedostatku autentických textů pohádek dané doby — i tu skutečnost, že Afanasjev byl jen prvním vydavatelem (nikoliv sběratelem) lidových báchorek (uvěřejňoval z největší části texty podle zápisů jiných sběratelů, v jejichž přesnost podání lidového originálu můžeme, ale také nemusíme skálopevně věřit), snadno pochopíme, proč všechny soudy o životě a charakteru ruských lidových pohádek od nejstarší doby až do poloviny 19. století mohou mít nevyhnutelně jen velmi relativní platnost.

Naše představy o lidové pohádce a o jejich dějinách v epoše feudalismu v Rusku rozšiřují do určité míry „nepřímé“ doklady, tj. odraz pohádkových syžetů, motivů a prvků v jiných žánrech lidové poezie a v památkách umělého písemnictví, rozmanitá svědectví a výroky ruských lidí a cizinců o ruských pohádkách, jejich vypravěčích atd., jež nalzáme v memoárech, zápiscích, archívech a listech současníků.

Lidová pohádka byla vždy úzce spjata mnohými pouty s jinými druhy ústní poezie, zejména s bylinou, legendou, pověstí a anekdotou. Hlavní příčina tohoto jevu spočívá nesporně v tom, že zkazka vyrůstala z týchž společenských a estetických názorů ruského lidu a vyjadřovala tytéž lidové sny, touhy a naděje jako ostatní folklórní žánry, byť i v svérázně umělecké formě. Boj se zlem, za pravdu a sociální spravedlnost tvoří obsah jak pohádky, tak i byliny, legendy nebo jiného folklórního žánru. Někdy se splétala báchorka s jinými folklórními druhy v takové míře, že je neobyčejně obtížné určit mezi nimi dělítko. Nésnadnost úkolu nemůže však odradit folkloristu od pokusu o jeho řešení.

Rozdil mezi pohádkou a bylinou nebyl jasný ruským lidem 18. a poč. 19. století. Odtud značná rozviklanost v užívání termínu „skazka“. Teprve Čertelev (20. léta 19. věku) a zejména Bělinkij dovedli postihnout odlišné rysy obou lidověslovesných žánrů. Bělinkij se už snažil určit charakteristické zvláštnosti pohádky a byliny. Jeho myšlenky jsou zhruba tyto: 1. pohádka je založena na smyšlence, avšak bylina opěvuje „byl“, tj. historickou událost, jež se podle mínění lidu skutečně stala. Vztah lidového umělce k předmětu zobrazení je proto různý. Pohádkář nevěří tomu, co vypráví, a skrytě se směje svým vlastním slovům. Docela jinak postupuje zpěvák byliny. Považuje předmět své písně za neobyčejně vznešený a úctyhodný a usiluje o to, aby vzbudil tytéž city i u svých

posluchačů. Jeho tón je vážný a pln patosu; 2. byliny se liší od pohádky veršovanou formou. Některé pohádky jsou sice rovněž složeny rytmickou prózou, avšak metrum není pro ně charakteristické a nezbytné. Velmi často se setkáváme jen s veršovanými úryvky v některé skazce; 3. pohádky (Bělinskij má na mysli pohádky s bylinnými syžety) líčí život bohatýra od jeho narození až do smrti. Byliny se však omezují na jednu epizodu ze života bohatýra a snaží se vytvořit z ní samostatný celek.⁶⁶⁾

Problémem pohádka a bylina zabývali se později ruští literární badatelé druhé poloviny 19. a poč. 20. století.⁶⁷⁾ Dospívali nejčastěji k názoru, že bylina se liší od pohádky jen veršovanou formou, že bylinný verš je specifickým určujícím znakem ruského bohatýrského eposu. Nepostihli rozdíl obsahu obou folklórních žánrů. Podle tohoto hlediska zařazovali také do sborníků bylin všechny epické lidové písně (např. tzv. „duchovní verše“, lidové balady, humoristické písně typu „Gost' Terentij“ aj.), jež se zpívaly bylinným rozměrem.

Snad nejlepší představu o sovětském pojetí otázky vztahů mezi bylinou a pohádkou podává znamenitá kniha prof. J. V. Proppa o ruském bohatýrském eposu.⁶⁸⁾ Badatel v ní navazuje na Bělinského, ale značně prohlubuje jeho myšlenky. Z hlediska daného problému rozpadá se mu bylinný repertoár na tři skupiny: 1. vlastní byliny; 2. byliny pohádkového charakteru; 3. pohádky, zpracované v bylinně stylu a verši. Do první skupiny zařazuje Propp byliny s hrdinským obsahem, který označuje za nejdůležitější znak bylinného eposu. Jsou proniknuty ideou Kyjevské Rusi a ideou záštity nezávislosti ruské země. Liší se značně od lidových pohádek, a to jak obsahem, tak i formou. Je známo, že některé části nejstarších bylin se vyznačují pohádkovým („mytickým“) charakterem (např. v bylině o Sadkovi navštěvuje hrdina mořského cara-vládce „jiného světa“) a připomínají tak podobné syžety a motivy — byť i v jiném ideově uměleckém osvětlení — ruských lidových kouzelných pohádek. Příčinu této shody nelze však vykládat vlivem pohádky na byliny daného typu, zdůrazňuje prof. V. Ja. Propp, ale tím, že oba folklórní žánry byly spjaty na raném stupni svého vývoje s prastarými mytickými představami prvobytně pospolného zřízení. To prošlo ve svém vývoji několik etap, z nichž každá mohla trvat tisíciletí. V tomto tak dlouhém časovém údobí vytvořil lid celou řadu syžetů ve formě mytických vyprávění-pohádek nebo historického eposu. Ruská bylina a pohádka sice čerpala z přebohatého prvobytného folklóru, avšak každý z těchto dvou žánrů interpretoval ho v době svého vzniku (rozpad rodového zřízení) v své různé umělecké formě a v duchu nových společensko-historických názorů lidových vrstev. Dochoval se nám až do pozdní doby jen v matných náznacích. Byliny druhé skupiny odklonily se od vysokých estetických ideálů bohatýrského eposu a plní funkci zkazky. Řeší se v nich často složité otázky rodinného a osobního charakteru (např. v bylinách „Il'ja Muromec“, „Stavr Godinovič“ aj.). Jejich hrdina je obdařen — podobně jako hrdina pohádky — vysokým charakterem, důvtipem, silou a smělostí. Vliv lidové pohádky se projevil též v tom, že mají zábavný ráz a že jejich tón je zpravidla položertovný a trochu ironický. Poskytovaly lidu odpočinek po těžké práci, vnášely do jeho trudného života nevšední náladu a někdy potěchu a veselí. Neměly však jen zábavnou funkci, ale vyjadřovaly lidové myšlení a morálku, lidové hodnocení lidských povah a činů. Takovéto byliny „přechodného“ charakteru vyznačují se sice vysokou uměleckostí, ale nelze je pro jejich vlastnosti považovat za typické pro ruský bylinný epos. Určení doby jejich vzniku je velmi obtížné. Obsahují v převážné většině velmi staré

syžety, jež mají svůj původ už v prvobytně pospolném zřízení (např. syžet o muži na svatě své ženy v bylině „Dobrynja i Alěša“, boj otce se synem v bylině „Il'ja Muromec i Sokol'nik“). Dá se proto předpokládat, že existovaly už na počátku Kyjevské Rusi a že patří k raným ruským bylinám.

Kromě uvedených dvou skupin bylin známe celou řadu pozdních bylin s pohádkovým syžetem. Jsou to v podstatě pohádky v bylinné metrické formě (např. „Podsolnečnoje carstvo“, „Van'ka Udovkin syn“, „Neraskazannyj son“, „Ždancarevič“, „Peresmjakin plemjannik“, „Kupečeskaja doč' i cař“ aj.).⁶⁹ V. Ja. Propp je vyčlenil do zvláštní (třetí) skupiny a označil vznik takovýchto bylin-pohádek za neklamně znamenající úpadek a odumírání ruského bylinného eposu v epoše rozvoje kapitalistických vztahů. Podobně soudí o nich i P. D. Uchov, který považuje 18. století za pravděpodobnou dobu jejich vzniku.⁷⁰

Tolik o problému vztahů mezi bylinou a pohádkou z hlediska teoretického. Pojednali jsme o něm úmyslně poněkud podrobněji, abychom naznačili, co bychom mohli vytěžit analýzou autentických zápisů ruských bylin zkoumané námi doby pro rekonstrukci dějin pohádkového eposu epochy pozdního feudalismu v Rusku. Jiná věc ovšem je, že nám potřebné texty téměř chybějí. Zápisy bylin jsou totiž až do 18. století včetně zcela ojedinělé a náhodné. Narážíme tu na novou — a v naší práci nikoli první nebo poslední — překážku studia naší problematiky.

Určitým přínosem pro dějiny ruského pohádkového eposu starší doby může být zkoumání odrazu zkazky v ústní legendě. Gorkij jasně naznačil, jak nutno přistupovat k jejímu studiu. Máme tu na mysli jeho slova na konci známé spisovatelovy stati „O pohádkách“: „Později, když jsem si pozorně pročítal církevní literaturu — ‚Životy svatých‘, ujasnil jsem si, že divy, o nichž vypráví církev, si vypůjčila z moudrých starodávných pohádek, takže i tady, jako všude a ve všem, církevní otcové žili na účet zdravé, tvořivé, podnětné síly pracujícího lidu.“⁷¹ Znamená to tedy, že legendární tradice nebyla ve srovnání s pohádkovým eposem jevem prvotním, ale druhotným, na ústní slovesnosti závislým. Ukažme si na konkrétním případě marxisticko-leninské a buržoazní pojetí legendy. Čtenář jistě zná oblíbené vyprávění o svatém, který se zřekl všech statků a bohatství, jež byly výsadou „vyšších“ vrstev, z nichž pocházel, a žil v naprosté chudobě a v ústraní, často nepoznán blízkými lidmi. Ti se mu navíc hrubě posmívali a všelijak ho ponižovali a uráželi. Nakonec byl však nějakým způsobem „odhalen“. Tehdy zmizí nebo umírá. V ruském pohádkovém eposu jsou pohádky typu „hloupý Honza“ nebo „Popelka“. Lidový hrdina v nich dlouho nic neznamená v očích lidí (často svých nepřátel), ale nakonec se stane „svatým“, ovšem v duchu lidové etiky: prokáže nadlidskou sílu, moudrost, dovednost atd. a zvítězí nad svými věrejšími nepřáteli. Mytologové a jejich pokračovatelé, kteří rádi zveličovali úlohu církve v umění, tvrdili, že prý hrdina pohádek uvedeného typu je jen „předělaný“ svatý daného typu legend. Ve skutečnosti je tomu právě naopak: svatý je jen legendární variantou hrdiny „moudrých starodávných pohádek“ typu „hloupý Honza“ nebo „Popelka“. Legenda vznikala v demokratickém, proti oficiální církvi opozičně naladěném prostředí. Tu se dostalo lidovému originálu první interpretace v rámci náboženské ideologie. Pozdější církev takto vzniklé legendy přejala a silně je nábožensky zabarvila. Původní demokratické ideje však z legendy nevypřichaly. Vliv pohádky na legendu (demokratizace hrdiny, idealizace nuzného člověka) je patrný. A v těch případech, kdy nelze dokázat přímý vliv zkazky na legendu, nutno považovat za nesporný fakt, že na ni působily etické ideály lidových vrstev.

Listujeme-li v starší i nové sovětské literatuře folkloristické, překvapuje nás určitá zdrženlivost současných badatelů k lidové legendě. Tak např. ve vysokoškolské učebnici ruského folklóru (1. a 2. vydání) pod redakcí P. G. Bohatyrěva nenajdeme o ní ani zmínky.⁷²⁾ A marně hledáme její texty v nových chrestomatiích ruské lidové tvorby slovesné.⁷³⁾ Sovětská kritika všimla si už tohoto nedostatku uvedených publikací a správně zdůraznila, že marxisticko-leninský výklad lidové legendy byl by mnohem prospěšnější než její absolutní negace.⁷⁴⁾

Novým, byť zatím ojedinelým slovem o legendě je stať prof. V. Ja. Proppa v akademických dějinách ruského folklóru.⁷⁵⁾ Starší sovětská studie na toto téma pochází z pera akad. Ju. M. Sokolova.⁷⁶⁾ Jinak nám chybí bibliografie předmětu a zápisy legend ze zkoumané naší doby. Jediný dosud speciální sborník tohoto folklórního žánru vydal před sto lety A. N. Afanasjev pod názvem „*Narodnyje russkije legendy*“ (1859). Mnoho legend obsahují sborníky pohádek D. N. Sadovnikova, N. Je. Ončukova, D. K. Zelenina a A. M. Smirnova. Ve všech zmíněných případech jde však o texty, jež byly zapsány v době, jež už překračuje rámeček naší práce. Potíže, které nám stojí v cestě při pokusu o řešení otázky „pohádka-legenda“, nemohou vést k tomu, abychom nechali ležet ladem zmíněnou neobyčejně plodnou myšlenku M. Gorkého. Odpověď na otázku, co si „církve vypůjčila z moudrých prastarých pohádek“, má dnes nejen literárně historický význam, ale i ostrý kulturně politický dosah.

Lidová pohádka je úzce spjata i s lidovým příslovím. Mnohá přísloví byla složena na témata a syžety pohádek o zvířatech, o pravdě a křivdě, o popech atd. Vznikla stažením zkazky o zvířatech (např. pohádka „Lisička-sestřička i volk“ v přísloví „Bityj nebitogo vezět“), zobecněním syžetů satirických pohádek o hlupácích (např. rčení „I Bog za durnem“, „Durnomu gorja malo“, „Na duraka i muchi sadjatsja“ aj.) atd. Mnohem řídkší jsou opačné případy, tj. rozvinutí lidového přísloví v ústní povídku. Zkoumání problému vztahů mezi lidovou pohádkou a lidovým příslovím, o němž psali předrevoluční⁷⁸⁾ i sovětská literární vědci,⁷⁹⁾ umožňuje rekonstruovat do určité míry při dosti značném počtu dochovaných textů pravých lidových přísloví ze 17.—poč. 19. století obsah pohádkového repertoáru dané doby. Pokusila se o to s úspěchem V. P. Adrianovová-Peretcová ve své stati o ruských ústních báchorkách 17. věku.⁸⁰⁾

Historikové ruského ústního dramatu dokazují, že lidová pohádka působila i na tento druh ruského folklóru. Opírají však svá tvrzení o nepřímé zprávy, neboť z 10.—18. století se nezachoval ani jeden autentický zápis lidové hry. Podařilo se nám přesto najít opis intermedie 18. století, která je svéráznou inscenací lidové pohádky-„nebylice“ a reprodukuje její text. O tom však níže. Pro nás je nyní důležité zjištění, že studium dějin ruského lidového dramatu 17.—poč. 19. století nemůže přispět podstatně k rekonstrukci přesného znění ústních zkazek dané doby.

Velmi cenné nepřímé doklady o obsahu a umělecké formě lidové pohádky epochy pozdního feudalismu v Rusku poskytuje umělá (psaná a později tištěná) literatura zkoumané naší doby. Tohoto problému se dotkneme podrobněji na jiném místě naší práce.

Naše znalosti o charakteru a repertoáru lidových báchorek doby předpuškinské v Rusku může podstatně doplnit studium ruských jarmarečních tisků (tzv. „lubků“). Škoda, že o nich „sovětská literární vědci“ nenapsali dosud ani jednu speciální monografii“ (S. F. Jejeonskij). Proto i otázka pohádkové tradice v ruských „letácích“ je dodnes otevřená. Tento stav je tím trapnější, že máme k dis-

pozici — na rozdíl od byliny, legendy a lidového divadla — skvělou sbírku lidových tisků až do r. 1839.⁸¹⁾

Svědectví o životě ústní zkazky feudálního Ruska podávají i stručné a nejčastěji úryvkovité zprávy o pohádkářích, roztroušené v nejrůznějších druzích písemnictví té doby. S. V. Savčenko, opíraje se mj. o materiálův velmi cenné práce V. V. Sipovského⁸²⁾ a N. Trubicyna,⁸³⁾ pokusil se je shrnout ve své monografii o ruské lidové pohádce.⁸⁴⁾ Ze sovětských literárních historiků navázala na něho, doplnila a rozvedla jeho myšlenky v duchu nových metodologických zásad A. M. Astachovová.⁸⁵⁾ Badatelka však zdaleka nevyčerpala všechny příslušné prameny. Zmiňuje se např. o obrazu lidové pohádkářky-nevolnice Pelageje v díle S. T. Aksakova, avšak unikla jí skutečnost, že týž spisovatel zachytil v témže díle i postavu vypravěče satirických povídek na pány a že uvedl dokonce volnou reprodukci jedné z jeho anekdotických rozprávek.⁸⁶⁾ Cenné údaje o ruských pohádkářích 18. století našel v literatuře té doby S. F. Jeleonskij.⁸⁷⁾ Jeho slova o tom, že literární historikové a folkloristé budou muset i nadále trpělivě „vydolovávat“ po troškách příslušné údaje z různorodého materiálu, jsou nabádavá. Sotva se nám však podaří vykreslit nakonec podle našich dnešních představ a potřeb tvůrčí profil vypravěčů pohádek starší doby. Dochovaná data o mistrech ústní zkazky slouží nám alespoň k podepření hypotézy o osudech lidové báchorky od nejstarších dob až do poloviny 19. století. Dosud známá nám literatura předmětu hovoří o tom, že v Rusku existovali pohádkáři profesionální a neprofesionální. Profesionální vypravěči báchorek dělili se opět na toulavé a usdlé.

Toulavými nositeli a šířiteli zkazek (a nejenom zkazek, ale i jiných druhů folklóru) byli lidoví umělci-„skomorochové“. Styl jejich pohádek (tzv. „skomorošij jasad“), charakteristický pro satirickou a humoristickou zkazku, byl v lidovém prostředí neobyčejně oblíben. Zanechal zjevné stopy v ústní tradici i po vymření skomorochů na Rusi a přešel i do knižní satiry 17. století. Typickými znaky tohoto stylu je rytmičnost, záliba v rýmu, svérázné úvodní a závěrečné formulky žertovné až rozpustilé povahy a slovní hříčky. V 17. věku značně zesílilo pronásledování skomorochů církví a carem, kteří je nakonec vytlačili z měst na vesnici. Tu se skomorochové zpravidla usadili a zanechali postupně toulavého způsobu života. Vyskytovali se sice ještě v 18. století, ale zprávy o nich řídno a časem úplně mizejí. V roce 1889 napsal o nich důkladnou vědeckou studii A. S. Faminyn.⁸⁸⁾ Kniha je proniknuta autorovou hlubokou sympatií k potulným lidovým umělcům staré Rusi a neztratila dodnes svůj velký literárněhistorický význam.

„Usedlí“ profesionální pohádkáři, jimž se na Rusi říkalo „bachari“ a o nichž máme první písemné zprávy z 12. století, žili na carském dvoře, v panských sídlech bojarů, šlechtických domech a u některých zámožných kupeců. Měli za úkol bavit své pány vyprávěním pohádek v různých životních situacích. Zvláště rozšířen byl zvyk poslouchat rozprávky před spánkem. Máme to zachyceno i v ruské klasické literatuře, např. v Krylovově prvotině „Kofejnica“ (1783), v Lermontovově básnické povídce „Bojarin Orša“ (1835) atd.

Kromě pohádkářů z povolání — skomorochů a bacharů — vyrůstali v lidovém prostředí nadaní neprofesionální tvůrci a vypravěči zkazek. Pozornost literárních historiků upoutala dosud Puškinova chůva Arina Rodionovna Matvejevová.⁸⁹⁾ Uvítali bychom speciální zobecňující práci o tomto druhu pohádkářů, jež by se šíří svého pohledu vyrovnala Faminynově znamenité knize o skomo-

roších. Potřebná studie na dané téma citelně na nás doléhá při každém pokusu o rekonstrukci dějin lidové rozprávky epochy feudalismu v Rusku.

Počet nepřímých údajů o ústní zkazce zkoumané námi doby je ovšem z hlediska marxisticko-leninské literární vědy mnohem větší než jsme uvedli. Folklorista-pohádkář bude muset zkoumat i ostatní projevy duchovního života a kultury ruského lidu, jež byly spjaty v té či oné míře — podobně jako pohádka — s konkrétní historickou skutečností. Neopomine přitom kriticky využít materiálu pohádkového eposu jiných národů k analogickým úvahám o osudech ruské zkazky v starším období jejího vývoje. Historicko-srovnávací studium pohádky na základě učení marxismu-leninismu přinese cenné poznatky o ruském pohádkovém eposu.⁹⁰⁾

Nakonec několik slov o otázce periodizace dějin ruské pohádky. Při jejím řešení můžeme se s prospěchem opřít o výsledky sovětské diskuse o členění procesu historického vývoje lidové tvorby slovesné jako celku⁹¹⁾ a o nové sovětské vědecké publikace o dějinách ruského folklóru.⁹²⁾

Hlavní principy (kritéria) periodizace dějin ruské lidové pohádky byly již v obecných rysech vyčteny. Při periodizaci nutno vzít v úvahu základní historické příčiny, jež určily rozvoj zkazky a zároveň specifické zvláštnosti ruské lidové pohádky jako jevu slovesného umění. Literární badatelé zdůvodnili dosud nejlépe dělení historického rozvoje lidové pohádky podle hospodářského momentu (způsob výroby materiálních statků) na čtyři velké etapy: 1. lidová pohádka prvobytně pospolného zřízení; 2. lidová pohádka epochy feudalismu: a) období vzniku a rozvoje feudalismu; b) období pozdního feudalismu (rozkladu feudálního zřízení a vzniku a rozvoje kapitalistických vztahů); 3. lidová pohádka epochy kapitalismu; 4. lidová pohádka epochy socialismu. Způsob výroby materiálních statků však jen „konec konců“ určil rozvoj pohádkového eposu. Působily tu i různé momenty nadstavby — utváření ruského státu, národnosti a národa, třídní boj apod. Při členění dějin folklóru podle těchto faktorů v rámci výše uvedených společensko-hospodářských formací jsou však sovětsí folkloristé nejednotní. Jedni kladou důraz na dějiny státu, jiní na dějiny národnosti a národa, na dějiny společenských vztahů apod. A slova o tom, že při periodizaci ruské lidové slovesnosti nutno přihlídnout i k specifickým zvláštnostem ústní poezie, že periodizace každého folklórního žánru může být jiná, i když jinak bude odpovídat obecným tendencím rozvoje lidové slovesnosti, mají v současné folkloristice jen deklarativní charakter a v konkrétním rozpracování periodizace ruské lidové tvorby slovesné se neprojevíly. Znamená to tedy, že výše uvedená periodizace dějin ruské lidové pohádky podle společensko-hospodářských formací má prozatímní charakter. Další studium problému vnese do ní ještě podstatné korektivy.

Pojednali jsme stručně o současném stavu sovětského pohádkosloví s cílem přehlédnout široširou oblast, o níž se budeme muset v té či oné míře opírat. Obsáhlost problematiky nedovolila nám hlubší sondy. Snad se nám i tak podařilo načrtnout obraz myšlenkového vření v marxisticko-leninském studiu lidové pohádky a přesvědčit čtenáře, že sovětské pohádkosloví stojí dnes na prahu nového rozkvětu. Je sice pravda, že jsme při našem průzkumu současné pohádkoslovné literatury našli — řečeno obrazně — vedle obdělanych poliček i mnoho panenské půdy, avšak velmi cenné je pro nás zjištění, že sovětská folkloristika si dnes brousí radlice na její zpracování a že si už předem určila postup a hloubku orby. Tato skutečnost budí v nás optimistické nálady.